

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ BİLİM DALI**

**ANADOLU SELÇUKLULARININ
ARTUKLULAR İLE İLİŞKİLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Mikâil BAYRAM**

**HAZIRLAYAN
Mehmet Emin ÖZMEN**

KONYA 2007

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	II
KISALTMALAR.....	IV
ÖNSÖZ.....	V
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKOĞULLARI DEVLETİNİN KURULUŞU

I. ARTUK BEY VE SİYASİ FAALİYETLERİ.....	7
A. Soyu	7
B. Kısa Biyografisi.....	9
II. ARTUKLU DEVLETLERİ.....	11
A- Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (1102-1231).....	11
B. Mardin Artuklu Devleti (1106? -1409).....	14
C. Harput Artuklu Devleti (1112–1124 ve 1185–1233).....	20

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE SELÇUKLULARININ ARTUKLULAR İLE SİYASİ İLİŞKİLERİ

I. SÜLEYMAN ŞAH DÖNEMİ (1075–1086).....	22
II. I. KILIÇ ARSLAN DÖNEMİ (1092–1107).....	26
III. I. MESUD DÖNEMİ (1116–1155).....	28
IV. II. KILIÇ ARSLAN DÖNEMİ (1155–1192).....	32
V. II.SÜLEYMAN-ŞÂH DÖNEMİ(1196–1204).....	36
VI I.GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ (1205–1211).....	38
VII I. İZZEDDİN KEYKAVUS DÖNEMİ (1211–1220).....	39
VIII. I. ALÂEDDİN KEYKUBÂD DÖNEMİ (1220–1237).....	43
IX. II. GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ (1237–1246).....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
BİLİMSEL, KÜLTÜREL VE SOSYAL İLİŞKİLER

I. TİCARİ FAALİYETLER.....	54
A- Batı-Doğu Yolu.....	54
B- Kuzey-Güney Yolu.....	55
II. BİLİMSEL İLİŞKİLER.....	57
A- İlmi Faaliyetler.....	58
B- İbnü'l-Esir Kardeşler.....	59
1- İzzeddin İbnü'l-Esir.....	60
2- Mecdüddin İbnü'l-Esir.....	60
3- Ziyaeddin İbnü'l-Esir.....	60
C- Siberetik Biliminin Öncüsü: Ebu'l-İzz El-Cezeri.....	62
III- KÜLTÜREL İLİŞKİLER.....	64
A- Devlet Kurma Gelenekleri.....	64
B- İmar Faaliyetleri.....	65
IV- SOSYAL İLİŞKİLER.....	74
SONUÇ.....	77
BİBLİYOGRAFYA.....	81

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı Geçen Eser
a.g.m	: Adı Geçen Makale
b.	: Bin (Oğlu)
Bkz.	: Bakınız
B. Selçuklu	: Büyük Selçuklu
C. Cahen	: Claude Cahen
Çev.	: Çeviren
DTCF	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Fak.	: Fakülte
Gös. Yer	: Gösterilen Yer
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslam Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: Neşreden
RA.	: Radiyallahu Anh
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
SAV	: Sallallahu Aleyhi Ves-Selam
TDV	: Türk Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Ünv.	: Üniversite
yay.	: Yayınlayan
Yay.	: Yayınları

ÖNSÖZ

Ortaçağ tarihi ile uğraşmanın kendisine has zorlukları vardır. Ortaçağ'da günümüz sınırlarına benzer hudutlar olmadığı için, devletlerin tarihleri iç içe girmiştir. Kendisini sadece bir konuya odaklamış araştırmacılar bile teferruat bilgileri öğrenmek durumundadırlar.

Konumuz, bu zorluklara tam bir örneklik teşkil eder. Anadolu Selçukluları ile Artukluların siyasi münasebetlerini öğrenmek için; her iki devletin siyasi tarihlerini bilmenin yanı sıra, B. Selçuklular, Bizanslılar, Eyyübîler, Mervaniler, Suriye Selçukluları, Haçlı Kontlukları ve kısmen Abbasileri araştırma lüzumu vardır. Bütün bunları araştırdıktan sonra, aralarındaki münasebetler çok bilinmeyenli matematik denklemleri gibi, yavaş yavaş anlaşılıyor. Konumuzu araştırırken, tabiri caizse “Kimin eli kimin cebinde?” sorusunun içinde boğulduğumuz anlar oldu.

Araştırmama başlarken, İbnü'l-Esir ve İbn Kesir gibi klasik kaynaklara müracaat ettim. Ancak söz konusu kaynaklarda bilgiler dağınık ve bölük pörçüktür. Bu nedenle bilgilerin derli toplu olduğu kaynakları tercih ettim. Örneğin İslam fetihlerini toplu olarak anlatan kaynak, Belâzurî'nin Fütûhu'l – Büldân adlı eseridir. İslam'ın ilk fetih yıllarının muhtevasını, adı geçen kaynaktan yararlanarak yazdım.

Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput Artuklularının tarihini araştırmak için, dönemin Türkçe'ye çevrilmiş eserlerine bakmaya gayret ettim. Örneğin; Artukoğulları tarihçisi olarak bilinen İbnü'l-Ezrak (Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid)'in, Artuklular ile ilgili kısmının Türkçe tercümesinden istifade ettim. Mardin Artuklu Melikleri Tarihi ile ilgili, 1537 yılında Kâtip Ferdi tarafından, edebi tarzda yazılmış ve 1875 yılında Ali Emiri tarafından neşredilmiş eserin tarihsel kısımlarından yararlandım.

1854-1951 yılları arasında yaşayan Abdulgani Bulduk Efendi, El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi adlı bir eser kaleme almış ve Fırat Üniversitesi tarafından basılmıştır. Genel olarak Cezîre bölgesinin kısa bir tarihçesini verdiği için, her üç Artuklu Devleti ile ilgili bilgilere söz konusu eserde bulmak mümkündür.

Anadolu Selçuklularının siyasi tarihi ile ilgili olarak, Türkçeye çevrilmiş eserlerden yararlanmaya çalıştım. Haleb'li Azimi (1090–1160) 'nin Azimi Tarihi; Kerimuddin Mahmud Aksarayî'nin, M. Nuri Gençosman tarafından Selçukî Devletleri Tarihi olarak çevrilen

eserinden; İbn Bibi'nin Selçukname olarak bilinen (El Evamirü'l- Ala'ıye Fi'l- Umuri'l- Ala'ıye) ve Mürsel Öztürk tarafından hazırlanmış iki ciltlik eserinden; Feridun Nafiz Uzluk tarafından çevrilen ve Anonim Selçukname olarak bilinen, Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III adlı eserden, istifade etmeye gayret ettim.

Ancak, klasik kaynaklardan istifade etmek için, yukarıda bahsettiğimiz tarihi bilgiler hakkında, araştırmacıların kemikleşmiş bilgileri olması elzemdir. Aksi halde, bu kaynaklardan gerçek anlamda yararlanılamaz. Bu nedenle, Ortaçağcılar tarafından klasik sayılan eserlerin yanı sıra, günümüzün eserlerinden yararlanmak şarttır. Çünkü, olayları birbirine bağlamak güçtür. Esas kaynakta tek cümle ile geçirilen bir bilgiyi, günümüz tarihçileri, diğer kaynaklardaki bilgilerle birleştirdiği için, konuyu anlamlandırma ve fikir üretme imkanı sunmaktadırlar.

Yüksek lisans öğrencisi olmam hasebiyle, kendimi Tarih ilminin kapı eşiğinde hissediyorum. Daha kapıdan içeriye ilk adımı atmaya çalışan biri olarak, günümüz çağdaş eserlerinden daha fazla yararlanma yoluna gittim.

Çalışmamda bana yardımlarını esirgemeyen, başta danışman Hocam Prof. Dr. Mikâil BAYRAM olmak üzere, şahsi kitaplarından ve fikirlerinden istifade ettiğim hocalarım, Yrd. Doç. Dr. M. Ali HACIGÖKMEN ve Dr. Sefer SOLMAZ'a; İbnü'l -Ezrak'ın Artuklular kısmının Türkçe tercümesini tarafıma ulaştıran Dr. Ali ÜREMİŞ'e; Mardin'de yapılan I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri ve Kâtip Ferdî'nin, Mardin Artuklu Melikleri Tarihi adlı eserleri kargo ile bana gönderme zahmetine katlanan, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi yetkilileri Dr. İbrahim ÖZÇOŞAR, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin H. GÜNEŞ ve Bilgi İşlem Uzmanı Arzu ENSARİ'ye; yoğun iş ortamına rağmen bana destek olan Koyunoğlu Müze ve Kütüphanesi Müdürü Hasan YAŞAR, Arkeolog Sabri DOĞAN, Sanat Tarihçisi Muhammed Yaşar ÇUHADAR ve Filolog Ali Cahit SELVİ'ye; Mardin ve Hasankeyf'e yaptığım gezilerde, yanımda bulunan ve bana yardımcı olan kardeşim Nezir ÖZMEN'e, son düzeltmeleri yapan iş arkadaşım Barış Şaban ÜNLÜ'ye ve ev ortamımı çalışma ofisi haline getiren eşim Hadice ÖZMEN'e sonsuz teşekkürler ediyorum.

Mehmet Emin ÖZMEN

Konya 2007

GİRİŞ

İslam Peygamberi Hz. Muhammed (SAV)'in vefatından (632) sonra, Müslümanlar yaydan çıkmış ok gibi çevre memleketleri fethetmeye başladılar. Özellikle Hz. Ömer (RA) zamanında, İslam Mücahitleri dönemin en güçlü ülkelerini mağlup ederek, sınırlarını genişlettiler. Kadisiye (636) ve Nihavend (642) savaşları neticesi İran; Yermuk (636) savaşından sonra da Suriye bölgesi ele geçirildi.

Fetihlerin, bu kadar kısa sürede başarıyla neticelenmesinin sırrı ile ilgili olarak, çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Araştırmamızın ana konusunu teşkil etmese de, Fikret Işıltan'ın konu ile ilgili tespitlerini aktarmada fayda görüyoruz: “Büyük İskender'in fetihlerinden beri ve Cermen kavimler muhaceretinden sonra, dünyanın görmediği bir vûs'at ve süratle inkîşaf eden bu muazzam ve devir açıcı hadise, tarihin kaydettiği diğer büyük istilâlarla mukayese edilecek olursa hayranlık ve hayret doğuran neticelere varılır.”¹ Büyük İskender'in askeri teçhizat, Cermen Kavimlerinin ise sayı üstünlükleri sayesinde gerçekleştirdikleri istilâlarla karşılaştığımızda, İslam Ordularının hem harp bilgisi, hem asker sayısı açısından, üstünlüğün İran ve Bizans'ta olduğu göze çarpar.² İslam Fatihlerinin şevk ve heyecanı, fethedilen bölge halklarının çöküşe hazır olmaları gibi nedenler, parlak zaferlerle neticelendi.

Artuklu Devletlerinin kurulduğu bölge, İslam kaynaklarınca el-Cezîre diye anılır. Cezîre; Fırat ile Dicle nehirleri arasında bir bölgenin adıdır. Ancak bu bölgenin sınırları, tarihi süreç içerisinde sürekli değişiklik gösterir. Cezîre'nin sınırları, kuzeyden Keban kasabasının önünden geçen Fırat nehrinden başlar ve güneye doğru, Samsat, Rumkale, Birecik, Rakka, Rahbe, ve Hille beldelerinden geçerek güneyde bulunan Divaniyye'ye yaklaştıktan sonra doğuya yönelir. Burası Cezîre'nin Fırat sınırınıdır. Sonra doğuda, Dicle sınır kabul edilerek, İmare, Bendar, Tikrit, Hadise, Musul, Cizre, ve Hasankeyf taraflarını içine alarak, Tepe Horbus (Batman)'dan sonra kuzeye yönelir. Oradan Meyyâfârikîn (Silvan), Tercil (Hazro), Atak (Lice) ve Hani kasabalarından geçerek, Palu önünden Murad nehrine ulaşır. Bu sınırlar Cezîre'nin en geniş sınırlarını teşkil eder. İslam fetihleri sırasında ise Diyarbekîr'den başlayarak Tikrit'e kadar uzanan kısma Cezîre adı verilmiş, ondan ötesi de, Irak-ı Arab dairesine ilhak edilmiştir. Eyyûbîler zamanında Musul, Cezîre'den ayrılarak, Diyarbekir

¹ Fikret Işıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s.32

² Işıltan, a.g.e. ,s.32-33

vilayetinin sınırları (Harput, Urfa ve Re'sü'l-Ayn), Cezîre olarak sayılmıştır.³ Üç şube şeklinde kurulan bu devletler, genel olarak Cezire bölgesinde, zaman içerisinde değişken sınırlara sahip olmuşlardır.

Belâzurî , Cezîre bölgesi fethinin İyâd b. Ğanm tarafından gerçekleştirildiğini söyler: “Cezîre'nin tamamını İyâd b. Ğanm, Ebu Ubeyde'nin vefatından sonra fethetti. Ömer b. el-Hattab, onu buraya vali tayin etti.”⁴

Cezîre bölgesinin fethi ile ilgili olarak; Belâzurî, Taberi, el- Taymi, Dionysios, Süryani Mihail ve Theophanes'te geçen rivayetleri derleyen F. Işıltan şu sonuca varıyor: “Cezîre fatihi olduğu üzerinde ittifak ettikleri İyâd b. Ğanm'in şahsı üzerinde bir an için tevaffuk etmek gerekiyor.”⁵

Belâzurî, Cezîre'ye fethine giden ordunun, h. 18. yılda hareket ettiğini belirtir.⁶ Öyle anlaşılıyor ki, bölge çok kısa sürede ve kolay bir şekilde fethedilmiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi, fetihleri kolaylaştıran amillerden biri, fethedilen yörenin çöküşe hazır olmalarıdır. Bu anlamda, bölgeye hâkim olan Bizans'ın yöre halkı ile sorunları vardı. Süryaniler, Bizans'ın mezhepsel baskılarından bıkmışlardı. Müslüman fatihlere karşı bazı yerlerde direnişler yaşandıysa da, bölge genel olarak barış yolu ile ele geçirilmiştir. Zaten kaynaklar fetih tarihi olarak 19/640 tarihini vermektedirler.⁷ Demek ki, tüm bölge bir yıl gibi kısa bir süre içinde fethedilmiş. Böylesine muazzam bir fetih, savaş yoluyla olsaydı, bir yıldan daha uzun sürerdi. Zaten Belâzurî:” Cezîre'nin şehirleri sulh yoluyla, toprakları ise savaşla alınmıştır.” demektedir.⁸ Yani İslam orduları, bölgeye girip araziye ele geçirdikten sonra, şehirleri sulhen almış olsalar bile araziler anveten fethedilmiş sayıldılar.

İyâd b. Ğanm'in bölgede yaptığı bazı anlaşmalar mevcuttur. Bunlardan en önemlisi Ruha (Urfa) anlaşmasıdır. İyâd, şehrin kapısına dayandığı vakit, Ruha halkı kapıları kapatıp direnişe başladılar. Ancak Müslümanlar, onların savaşçılarını yenip tekrar şehre sığınmaya

³ Abdulgani Bulduk, El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, Yay. Mustafa Öztürk- İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004, s.19

⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud el-Belâzurî, Fütühu'l – Büldân, çev. Mustafa Fayda Ankara 2002,s. 246

⁵ Işıltan, a.g.e. , s.75

⁶ Belâzurî, s. 247

⁷ Mehmet Azimli, “Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihden Artuklulara Mardin”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.45-46; Ayrıca bkz. Belâzurî, s.252; Işıltan, a.g.e. ,s.74

⁸ Belâzurî, s. 251

mecbur edince, barış istemek durumunda kaldılar. İyâd, bu isteklerini kabul etti. Anlaşma ile ilgili olarak Belâzurî’de iki mektup metni geçmektedir. Bu mektuplarda İyâd, cizye karşılığı bölge emniyetini sağlamak ve yöreyi Müslümanların hâkimiyetine alıp halkın yaşayışına karışmamak şeklinde bazı taahhütlerde bulunmuştur.⁹

Bu anlaşmanın önemi; Cezîre şehirlerinin Ruha anlaşmasına uyularak gerçekleşmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Harran, Sümeysat (Samsat), Rakka, Serve, Re’skeyfa, Ardu’l-Beyda, Tell Mevzen, Karkîsiyâ, Âmid (Diyarbakir), Meyyâfârikîn (Silvan), Nusaybîn, Mardin, Dara gibi Cezîre yerleşim birimlerinin hemen hepsi Ruha anlaşmasındaki şartlara göre fethedildi.¹⁰

İlk halifeler döneminden Emeviler dönemine kadar, bazı ufak olaylar dışında bölgeye huzur hâkim oldu. Yöre halkı itaat kültürüne sahipti. Bizanslı yöneticilere itaat eden ahali, Arap yöneticilere de hemen alıştı.

Hz. Ömer (RA) döneminde İyâd b. Ğanm, bölgede vali olmuş ve vefatına kadar görevine devam etmiştir. Halife Ömer, bir suikast sonucu vefat ettiğinde (644), bölge son Hıms Âmili Umeyr b. Sa’d el – Ensari tarafından idare ediliyordu. Bu sırada Dimeşk’te, Muaviye b. Ebu Sufyan vali olarak bulunuyordu.¹¹

Hz. Ömer’den sonra halife olan Hz. Osman zamanında, Muaviye’nin idari yetkileri arttırıldı. Bu idari bölgeye Filistin, Cezîre ve Hıms bölgeleri dâhil edildi.¹² Bölge, Hz. Osman’ın şehadetiyle neticelenecek büyük isyanların yaşandığı zamanlarda bile, huzuru muhafaza etti. Bunda Muaviye’nin payı büyüktü. Hz. Osman’ın, Muaviye ile akraba olması hasebiyle, İslam coğrafyasında kopan isyanlardan, Cezîre bölgesinin uzak kalması temin edildi.

Halife Ali ile Muaviye arasındaki ihtilafta, Cezîre bölgesi daha çok Muaviye’nin etkisinde kaldı. Çünkü, burası kendisinin valilik sahasına dahildi. Hz. Ali’nin valisi Malik

⁹ Belâzurî, s.250

¹⁰ Mustafa Keskin, “Selçuklular Zamanında Mardin”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.361; Ayrıca bkz. Belâzurî, s. 250-251; Azimli, ”a.g.m.” s.46

¹¹ Işıltan, a.g.e. , s. 101-102

¹² İrfan Aycan, Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Sufyan, Ankara 1990, s. 87

el- Eşter, bölgeyi ele geçirmeye çalıştıysa da daha sonra kesin olarak Emevilerin elinde kaldı.¹³

Emevilerin yıkılışından (750) sonra, İslam dünyasının hakimiyeti Abbasilere geçti. Bölgemiz, daha önceki dönemlerde pasif bir konumda iken, Abbasiler zamanında isyanlara sahne olmuştur. Emevilerin yıkılışı, aynı zamanda Arap hakimiyetinin de yıkılışı anlamına gelmektedir. Bölge halkı Acem unsurunun iktidarı ele geçirdiklerini görünce, milli hanedanlarını yardımsız bıraktıkları kanaati ile Abbasileri bir süre tanımadılar. 750’de Cezîre bölgesinin merkezi durumundaki Harran Kalesini, son halife Mervan’ın Naibi Ihsak b. Müslim el- Ukayli başkanlığında kuşattılar. Abbasilerin valisi Musa b. Kab, Harran’ı teslim etmedi. İsyancılar Mervan’ın öldürüldüğünü duyunca dağıldılar.¹⁴

Bu dönemde, bölge isyanları devam etti. İsyancıları, Arapların yabancı unsurlara son direnişi olarak değerlendirebiliriz. Emeviler dönemini, Arap milliyetçiliğinin canlandırılmaya çalışıldığı zaman olarak değerlendirdiğimizde, Abbasiler döneminde, Arap dışı unsurların yönetimde etkin olduğu sonucuna varabiliriz. Bölgemizde Arap milliyetçiliğinin devamına yönelik isyanlar devam ede gelmiştir.

Buraya kadar değindiğimiz konular; Cezîre bölgesinin İslam mücahitlerince fethini müteakip, geçirdiği evrenin kısa bir açıklamasına matuftur. Abbasiler devri bölge tarihinde, konumuzun başlangıcına temel teşkil edecek olaylara sahne oldu. Çünkü, bu bölgede artık Türklerin etkin olmaya çalıştıklarını görüyoruz. İslam Ülkelerinde, Türk varlığının ortaya çıkışı başlı başına bir çalışma konusudur. Ancak, kısa olarak değinmekte fayda var. 643’te Ceyhan nehrini aşan Araplar, Türk beldeleri feth etmeye başladılar. Ciddi bir direniş görmeden ele geçirdikleri bölge Türklerinin bir kısmını, taze kan şeklinde İslam hâkimiyetindeki bölgelere sevk ettiler. Böylelikle Ortadoğu’ya gelen Türkler, Emeviler zamanında önemli şehirlere yerleştirildiler. Bu savaşçı insanlar, Abbasiler döneminde de ilgi odağı idiler. Bazı şehirler tamamen Türklerden oluşmaya başladı. Bu ilgi zamanla yönetimde de hissedildi. 749–900 yılları arasında Türkler, devletin en güçlü unsuru haline geldiler. Bunun doğal sonucu olarak, söz konusu etkinlik Cezîre bölgesinde de his edilmeye başlandı. Bu arada, Bizans boş durmuyordu. Abbasilerin iç ihtilaflarından yararlanıp, güçlü imparatorlar eşliğinde, bölgede tekrar söz sahibi olmaya çalıştılar. Uzun süreden beri

¹³ Azimli “a.g.m.”s.46

¹⁴ Işıltan, , a.g.e. , s. 117; Azimli, Gös. Yer

savunmada kalmalarına rağmen, taarruza geçtiler. Bu dönemde Hamdaniler, Bizanslılara set oluşturmaya çalışıyorlardı. Bundan dolayı zayıfladılar. Mervanilerin Cezîre'deki hakimiyeti, Bizans'ı tanımak ve hakimiyetlerini kabul etmek şeklinde kendini gösterdi.¹⁵

Türklerin bölgeye ilk önemli etkileri, yukarıda bahsi geçen Mervaniler zamanında oldu. B. Selçukluların kuruluşu ve sonraki devirlerde, en çok uğraşılan konulardan biri Oğuz göçleri esnasında, İslam beldelerinde yaptıkları tahribatlardı. Çünkü, B. Selçukluların ana kütlesini oluşturan bu unsurlar, bir disipline tabi olmuyorlardı. İslam ülkelerine yaptıkları göçler esnasında, yağma ve tahribat yapabiliyorlardı.

B. Selçuklu devleti, Türkmen kitlelerini sahipsiz bırakmak istemediği gibi, bölgede yaptıkları tahribatları da engellemeye çalışıyordu. Tuğrul Bey'in göçerlere yaklaşımı; en azından çapullarını Bizans'a yönlendirmek şeklinde olmuştur. Zayıf feodal bir bağ ile kendilerini Tuğrul Bey'e tabi gören Türkmen unsurlar, Mervanilerin Diyarbekir emiri Nasıru'd-Devle'nin şikâyetlerine sebep olmuşlardı. Şikâyetlerini Tuğrul Bey'e aktaran Emir'e, Sultan şu şekilde mukabelede bulundu: “ Kullarımın memleketine geldiğini haber aldım. Sen bir hudut (Sugûr:uç) emirisin; onlara mal verip kafirlere (Bizanslılara) karşı kendilerinden faydalanmalısın. Zirâ onların maksatları Ermeni beldeleridir.”¹⁶

Bu cevaptan; Tuğrul Bey'in hem Türkmen muhacirlere sahip çıkmak, hem de İslam beldelerine yaptıkları çapulların, Bizans beldelerine yönlendirmek amacıyla olduğunu anlıyoruz.

C. Cahen; Türklerin Anadolu'ya olan akınlarını iki ana bölümde inceler. 1071'deki Malazgirt Savaşına değin, Selçuklu Sultanlarının ele geçirdikleri sınırlardaki üslerin dışında, giderek derinlere olan akınlar kalıcı olamadı. Yani bu ilk akınlar yerleşmeye yönelik değillerdi. Ama 1071 Malazgirt savaşından sonra, kalıcı akınlar başladı ve yavaş yavaş Anadolu'da, Türklerin lehine değişiklikler oldu.¹⁷

Malazgirt Savaşı sonucunda, bölgedeki hakim gücün kim olacağı belirlenmiş oldu. Alp Arslan, kazandığı bu zafer ile Türklere yeni bir coğrafya açtı. Anadolu bolluk ve bereketi

¹⁵ Salim Cönce, “Türk Hakimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.11–13

¹⁶ Osman Turan, Selçuklular Târîhi ve Türk – İslam Medeniyeti, İstanbul 1999 s. 113

¹⁷ Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, İstanbul 1994, s.82

olan bir bölgeydi. İbn-i Battuta (1304–1369) Bilad-ı Rûm dediği Anadolu hakkındaki izlenimlerini şu şekilde belirtir: “Bilad-ı Rûm denilen bu ülke, dünyanın en güzel memleketidir. Cenab-ı Hak, Dünyanın öteki ülkelerinde ayrı ayrı ihsan ettiği güzellikleri burada top yekün bir araya getirmiştir.”¹⁸

İbn-i Battuta'nın tasvirini vermemizin nedeni; Anadolu'nun cazibeli bir yer olduğunu belirtmek içindir. Bu cazibe merkezi, tarih boyunca devamlı akınlara maruz kaldı. Müslümanların ilk akınları fetihle neticelenmedi. Ancak 1071 Malazgirt savaşından sonra, Anadolu tedrici olarak bir İslam beldesi haline geldi.

Türk göçlerinin sebepleri arasında; nüfus artışı, otlak yetersizliği, fetih arzusu ve yeni vatanlar kurma gibi unsurlar sayılmaktadır.¹⁹ Yeni açılan bu coğrafya, saydığımız nedenler çerçevesinde düşünüldüğünde, Türklere hem nüfus yerleşkesi, otlak - mera temini hem de yeni bir vatan fikrine beşiklik etmesi açısından, fethi zaruri bir mekan niteliğindedir. Malazgirt ile açılan kapıdan giren Türkler, yavaş yavaş bölgeye hakim olmaya başladılar.

Malazgirt Zaferi'nden sonra yapılan anlaşma hiçbir zaman tatbik edilmedi. Çünkü mağlup İmparator Romanos Diogenes, İstanbul'a varmadan, VII. Mihael tahta geçti. Yeni İmparator, Diogenes'e Alp Arslan kadar merhametli davranmadı. Yakalatıp gözlerine mil çektirdikten sonra bir manastıra kapattırdı.²⁰

Bu şekilde; Alp Arslan ile Diogenes'in yaptıkları anlaşma geçersiz oldu. Zaten yeni İmparator anlaşmayı tanımamıştı. Hükümünü yitiren bir anlaşmaya bağlı kalmak anlamsızdı. Belki de böylesi Türkler açısından daha olumlu neticeler verdi. Çünkü anlaşmaya uyacak olan Türkler, Anadolu'nun fethine girişemeyeceklerdi. Artık anlaşma olmadığına göre, başladıkları işi bitirebilirlerdi. Yani Anadolu'nun fethi tamamlanabilirdi.

¹⁸ İbn-i Battuta, Ebu Muhammed b. Abdullah el- Levati et- Tanci, Büyük Dünya Seyahatnamesi, çev.

Muhammed Şerif Paşa, sadeleştiren: Mümin Çevik- Ali Murat Güven, İstanbul Tarihsiz, s.202

¹⁹ Salim Koca, Türk Kültürünün Temelleri, II, Ankara 2000, s. 31-34

²⁰ Salim Koca, Türkiye Selçukluları Tarihi Malazgirt'ten Miryokefalon'a (1071-1176), II, Çorum 2003, s.26–27

BİRİNCİ BÖLÜM

ARTUKOĞULLARI DEVLETİNİN KURULUŞU

Bu bölümde, her iki devletin ilişkilerine başlamadan önce, konunun daha iyi anlaşılması için, Artukluları tanımaya çalışacağız. Artuk Bey'in oğulları tarafından kurulan ve Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput şubelerine ayrılan Artukluların her üç şubesi incelenecektir.

I. ARTUK BEY VE SİYASİ FAALİYETLERİ

A. Soyu

Artukluların Oğuz soyundan geldiği kesinlikle kabul edilmişse de, hangi boydan geldikleri hususu tartışmalıdır. Tartışma, daha çok Kayı ve Döğer boyları etrafında şekillenmiştir. Tarihçilerin bir kısmı, Artukluların Kayı, bir kısmı da Döğer boyundan geldiklerini savunmaktadırlar.

İbnu'l-Ezrak; Artukluların soy kütüğü bölümünde, Emir Artuk'un neslinden kalanları saydığı için, öncesi hakkında bir bilgiye rastlayamıyoruz. Artuk Bey'den sonrası gelişmeleri anlatan eser kronolojik ve bazen karışık olarak Artuk'un evlatlarını saymaktadır.²¹ Ülkemizde Artukluları çalışın ve bu hususta eserler kaleme alan Remzi Ataoğlu, söz konusu kaynağa göre yazdığı makalede, yine Artuk Bey sonrası nesle değinmiştir.²²

Fuad Köprülü; Artukluların Döğer boyuna mensup olamayacağını şu cümlelerle vurgu yapmaktadır: “Bu sülalenin, büyük Oğuz boylarından Döğer (Töğer) boyuna mensup olduğunu Şemseddin el- Cezeri tasrih ederse de, bu rivayetin doğru olmadığı söylenebilir. Artuk sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna ait damgaya tesadüf edilmesi, bu sülalenin 24 Oğuz boyunun en mühimlerinden olan Kayı boyuna mensup olduğuna en kat'i bir delildir.”²³

²¹ Ahmed b. Yusuf b. Ali İbnu'l-Ezrak, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Erzurum 1992, s.99-106

²² Bkz. Remzi Ataoğlu, “İbnu'l-Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi”, Tarih İnceleme Dergisi, IX, İzmir 1994, s. 407-413

²³ M. Fuad Köprülü, “Artuk Oğulları, Artuklular”, İslam Ansiklopedisi, I, MEB., İstanbul 1965, s. 617

Kâtip Ferdî'nin eserini neşreden Ali Emirî, kitap için yazdığı önsözde; Artukluların Kayı boyuna mensup olduğunu belirtir. Emirî'nin de hareket noktası, sikkelerdeki Kayı boyuna ait işaretlerdir.²⁴ Aynı şekilde Mükrimin Halil Yinanç, sikkelerden yola çıkarak Artukluların Kayı boyuna mensubiyetine işaret etmektedir. Bu damganın Kayı boyu damgasına benzediğini belirtip, söz konusu sonuca vardığını belirtmektedir.²⁵

Ancak bir kısım tarihçi Artukluların Kayı boyuna değil, Döğer boyuna mensup olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin Faruk Sümer; Döğerlerin İslamiyet'ten önce mühim bir Oğuz boyu olduğunu ve Selçukluların Anadolu fethinde, aktif olarak yer aldığını belirtmektedir. Sümer, Şemsed-din Muhammed b. İbrahim (1260-1339)'e dayanarak, Artukluların bu boya mensup olduğunu belirtir.²⁶

Ali Sevim ve Ara Altun ; Döğer boyuna mensup olan Artuk Bey'in 1063 yılında Sultan Alp Arslan'ın önemli bir komutanı olduğunu belirtirler.²⁷

Clifford Edmund Bosworth ve C. Cahen, Artukluların, Döğer boyundan olduklarını beyan ederler.²⁸

Aslında ortada bir karışıklık mevcuttur. Çünkü sikkeler üzerindeki işaretin Kayı boyuna ait olmadığını savunan tarihçiler de vardır. Nitekim Abdulkerim Özaydın ve Fahameddin Başar bu görüştedirler. Artukluların kestirmiş oldukları paraların üzerindeki damganın, Kayı boyuna değil, Döğer boyuna ait olduğunu savunmaktadırlar.²⁹

Bu belirsiz durumdan şu şekilde çıkılacağı kanaatindeyim. Araştırmacılar, Artuklular hakkındaki ilk bilgilere dayanarak, onların Kayı boyuna mensup olduklarını ileri sürdüler. Sonradan ortaya çıkan yeni bilgiler ışığında Döğer boyu ön plana çıktı. Nitekim Erdoğan Merçil bu görüştedir.³⁰ Ayrıca Artuklu sikkeleri üzerinde çalışan İbrahim ve Cevriye Artuk, bütün bu görüşlerden hareketle; "Artukluların soyunu sikkelerdeki damgaya göre değil,

²⁴ Kâtip Ferdî, Mardin Artuklu Melikleri Tarihi, nşr. Ali Emirî, İstanbul 2006, s.3

²⁵ Mükrimin Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s.96

²⁶ Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), İstanbul 1999, s.258

²⁷ Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara 1990, s. 46; Ara Altun, "Artuklular", İslam Ansiklopedisi, III, TDV., İstanbul 1991, s . 415

²⁸ Clifford Edmund Bosworth, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü, İstanbul 2005, s.269; Cahen, a.g.e. ,s. 52

²⁹ Abdulkerim Özaydın - Fahameddin Başar, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, VIII, İstanbul 1994, s.242

³⁰ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, VII, Ankara 1997, s. 243

Cezeri'nin kaydına göre ve ikinci bir araştırmaya kadar, Döğerlerden kabul etmek zaruretindeyiz” demektedirler.³¹

B. Kısa Biyografisi

Alp Arslan'ın ordusuna katılmadan önceki hayatı hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Ancak kesin olmayan bilgiler ışığında şunları söyleyebiliriz: Herbelot isimli Avrupalı müellif Türkistan'da Artuk namında bir dağ olduğunu, Artuk'un o taraflardan geldiği cihetle isminin ona nispet verildiğini belirtmektedir.³²

Kaynaklarda Eksük oğlu Artuk (Artuk b. Eksük) şeklinde isimlendirilen söz konusu Bey hakkında, Abdulgani Bulduk Efendi şu bilgileri vermektedir: “Artuk b. Eksik b. İlgazi b. Davud, aslen Mevaraü'n-nehr'de Şehriban Köyündendir. Türkmen'dir. 400 (1009/1010) tarihinde Şehriban'da dünyaya geldi. Babası çobandı.³³ Babası Eksük, oğluna kendisinden sonra yaşayıp soyunu sürdürebileceği umudu ile Artuk (Artık) ismini vermiş olmalıdır.³⁴

Sonraki hayatı hakkında hemen hiç bilgi mevcut değildir. Tarih sahnesine çıkışı 1063'te, Alp Arslan'ın hizmetine girmesiyle başladı. O'nun gözde komutanlarından biri olduğu anlaşılıyor. Bir süre sonra 1064'te Alp Arslan'ın Kafkasya ve Doğu Anadolu seferlerine katıldı.

Artuk Bey'in Malazgirt savaşında bulunup-bulunmadığı hususu da bir tartışma konusudur. Birçok tarihçi kendisinin Malazgirt Savaşında bulunduğunu belirtmektedir.³⁵ Ancak O. Turan bu hususa temkinli yaklaşmaktadır. Alp Arslan'ın Azerbaycan ve Anadolu'daki faaliyetlerinde, yanında bulunan komutanlar arasında Artuk Bey'in de ismi geçer.³⁶ Ancak savaşa katılıp-katılmadığı hususunda tereddütlerini şu şekilde açıklar: “Alp Arslan'ın yanında Sav-tekın, Afşin, Gevher-Âyin, Tarang, Sanduk, Samuk veya Saltuk ve Ay-tekın bulunuyordu. Afşin ile birlikte bu devir gazalarında şöhret kazanan Ahmed-şah,

³¹ İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, Artuk Oğulları Sikkeleri, İstanbul 1993, s.14

³² İbrahim Artuk, Mardin Artuk Oğulları Tarihi, İstanbul 1944 s.8

³³ Bulduk, a.g.e. ,s. 40

³⁴ Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s.46

³⁵ Artuk Bey'in Malazgirt savaşında bulunduğu konusunda bkz. Ali Sevim, “Artuk b. Eksük, İA, III, TDV., İstanbul 1991, s. 414; Aydın Usta, “Artuklular”, Türkler Ansiklopedisi, VI Ankara 2002, s. 471; İ.Artuk Mardin Artuk Oğulları, s.8; Zeki Atçeken- Yaşar Bedirhan, Malazgirtten Vatan Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, Konya 2004, s.86; Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s.47; İ.Artuk, Artuk Beğ, s.6; İ.Artuk, Sikkeler, s.14

³⁶ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1996, s..25-26

Dılmaç oğlu Mehmed, Tutu Oğlu'nun da savaşta bulunduğunu tahmin etmek m¼mk¼nd¼r. Muahhar kaynakların, Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da fetihler yapan ve devlet kuran Kutalmış oğlu S¼leyman, Artuk, Ahmed Danişmend, Meng¼cik, Saltuk, Çavlı ve Porsuk'un da savaşta bulunduğuna dair rivayetlerini teyit etmek zordur. Hatta S¼leyman'ın oğulları ile m¼him bir rol oynadığı kaydı da vardır. Fakat bunlar arasında Kutalmış oğulları m¼stesna diğer beylerin ve Artuk'un savaşta bulunması iktiza eder.”³⁷

Malazgirt muharebesinin ardından yapılan anlaşmanın akim kaldığını, yukarıda söz konusu etmiştik. Bu nedenle Alp Arslan, meşhur komutanlarına Anadolu'nun fethi emrini verip, Artuk Bey'i T¼rk kuvvetlerinin komutanı olarak tayin etti. Ancak Alp Arslan'ın ani öl¼m¼ ve Melikşah – Kavurt iktidar m¼cadelesi nedeniyle, Nizam¼'l-M¼lk, onu Rey'e çağırdı. Artuk'un yardımıyla Melikşah zafer kazandı.³⁸

Daha sonra Artuk Bey'i yine Diyarbekir çevresinde gör¼yoruz. Nizam¼'l-M¼lk Diyarbekir'in fethedilmesi gerektiğini savunuyordu. Bu hususta Melikşah'ı ikna ettikten sonra, Diyarbekir üzerine bir ordu gönderildi. Bu ordunun komutanlığına Fahr¼'d-Devle tayin edildi. Bu şahıs Mervanilerin birikmiş hazinelerinin olduğunu Melikşah'a söylemişti. Ordu hem bu hazineyi ele geçirmek, hem de Diyarbekir'i B. Selçuklu sınırlarına dahil etmek amacındaydı.

Fahr¼'d-Devle komutanlığındaki ordunun içinde Artuk Bey de bulunuyordu. Diyarbekir'in kuşatması esnasında Fahr¼'d-Devle ile anlaşmazlığa giren Artuk Bey, geri çekildi. Suriye bölgesine gidip Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş, ona Kud¼s ve civarını verdi. Bu durum Artuk Bey'in öl¼m¼ne kadar devam etti.(1091)³⁹

³⁷ Turan, Medeniyet, s.180

³⁸ Turan, Doğu Anadolu T¼rk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993, s. 134

³⁹ İ. Artuk, Artuk Beğ, s.25-30

II. ARTUKLU DEVLETLERİ

A- Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti (1102-1231)

Artuk Bey, ikta bölgesi Kudüs'te 1091 yılında öldüğünde Tutuş, Artuk'un oğlu Sökmen'i vali olarak tayin etti. Sökmen ile birlikte kardeşi Necmeddin İlgazi'yi de tayin ettiği rivayet edilir.⁴⁰ Fakat bölgede Mısır Fatimi tehlikesi baş gösterdi. 1097 yılında Fatimi halifesi Mustansır, Kudüs'ü almak istedi. 40 gün direnen Sökmen ve İlgazi, şehri anlaşma yoluyla teslim ettiler. İlgazi Bağdat'a gitti. Ancak Sökmen, babasının eski faaliyet yöresine, Urfa'ya gitti. Bu bölgedeki ilk icraatı Suruç'u almak oldu. Böylece, yörede etkinliğini hissettirecek bir karargâh elde etmiş oldu.⁴¹

Sökmen, babasının faaliyet gösterdiği bu bölgede, devlet kurma düşüncesindeydi. Siyaset ilmini; günün getirdiği gelişmelerden istifade etme şeklinde tanımlarsak, Sökmen'in, başarılı siyasi ve askeri girişimleri neticesinde, amacını gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

Musul emiri Kürboğa'nın ölümü, Sökmen'e hâkimiyetini Hısn-ı Keyfâ'da kurma fırsatını verdi. Musul halkı, Türkmen Musa'yı vali olarak istedi. Ceziret ibn Ömer (Cizre) hâkimi Şemsu'd-Devle Çökürmüş, Musa'ya karşı çıktı. Bu nedenle Musa, Ceziret ibn Ömer'i almak istedi. İki savaştan sonra karşı karşıya gelince, Musa'nın adamlarından bazıları Çökürmüş tarafına geçtiler. Bunun üzerine Musa, Musul'a geri döndü. Ancak Çökürmüş, onu takiple Musul'a kadar geldi. Musa, Artukoğlu Sökmen'den yardım istedi. Bu yardıma karşılık Sökmen, Hısn-ı Keyfâ'yı ve 10 bin dinar alacaktı. Sökmen, Musa'nın yardımına gelince, Çökürmüş muhasarayı bıraktı. Musa, Sökmen'i karşılamak için Kerâsâ köyü yakınlarına gelince, eski Emir Kürboğa'ya bağlı bazı şahıslarca öldürüldü. Sökmen zaman kaybetmeden, kendisine vaad edilen Hısn-ı Keyfâ'ya dönüp, burada Artuklu devletinin ilk şubesini kurdu.(1102)⁴²

Sökmen'nin Hısn-ı Keyfâ'ya hâkim olduktan sonra ilk faaliyeti, Bağdat'ta bulunan kardeşi İlgazi'ye yardım etmek oldu. Zira İlgazi, Bağdat'ta Muhammed Tapar adına şihnelik

⁴⁰ Çoşkun Alptekin, "Artuklular", Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, VIII, Konya 1994, s.173

⁴¹ Suavi Aydın- Kudret Emiroğlu- Oktay Özel-Süha Ünsal, Mardin Aşiret- Cemaat- Devlet, İstanbul 2001 s.86

⁴² İzzüddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebi'l-Keram İbnü'l-Esir, El-Kâmil fi't-Tarih, çev. Abdülkerim Özeydin, X, İstanbul 1991, s.279-280

yapıyordu. Ancak Sultan Berkyaruk, Bağdat'a Gümüş-Tekin'i atadı. Kardeşine başarıyla yardım eden Sökmen, O'nun Bağdat'ta kalmasını temin etti.⁴³

Bu arada Sökmen'in yeğeni Yakutî, Mardin'e sahip oldu. Onun ölümünden sonra, kardeşi Ali hâkimiyeti eline aldı. Ali, Ceziret ibn Ömer'in sahibi Çökürmüş'ün tabiliğine geçmek isteyince, Mardin Nâibi Sökmen'i davet etmek zorunda kaldı. Bu fırsatı kaçırmayan Sökmen, Mardin'e de hâkim oldu.⁴⁴

Haçlılara karşı önemli savaşlar kazanan Sökmen⁴⁵ difteri hastalığından öldü.(1104) Kurduğu devlete kendisinin adına nispeten Sokmaniyye veya Sokmanlılar da denilmiştir.

Sökmen'den sonra yerine oğlu İbrahim(1104-1108) geçti. Ancak babası kadar başarılı olamadı. Hâkimiyeti çok kısa sürdü. Hatta amcası Mardin Emiri İlgazi'ye tabi olmak zorunda kaldı. 1108'de ölünce yerine kardeşi Rukneddin Davud geçti.⁴⁶

Davud (1108-1144), başarılı bir hükümdarlık devresi yaşadı. Sınırlarını genişletmeye başladı. Öncelikle Harput ve Palu'yu, sonra da Siirt'i ele geçirdi. Buna rağmen ilk etapta, Artuklu ailesinin lideri konumunda bulunan, Mardin Emiri amcası İlgazi'nin hâkimiyetini kabul etmişti.⁴⁷

Davud'un Türkmenler arasındaki etkinliği ve yayılmacı politikası, İlgazi'den sonra Mardin'e sahip olan Timurtaş'ı endişeye sevk etti. Bu nedenle Timurtaş, Atabeg Zengi ile ittifak yolunu seçti.⁴⁸ Bu ikili ittifak ile mücadele eden Davud, başarısız oldu. En son olarak, Âmid önlerinde ikisine karşı ağır bir yenilgi aldı ve 1144'te öldü.⁴⁹

Davud'un ölümünden sonra yerine oğlu Fahreddin Kara Arslan (1144-1167) geçti . Davud'un Arslan Doğmuş adında bir büyük oğlu daha olmasına rağmen, hâkimiyetin Fahreddin Kara Arslan'a geçmesi, vasiyet gereği olabilir.⁵⁰ Arslan Doğmuş, buna mukabil Atabeg Zengi'nin yardımını temin etti. Kara Arslan zor duruma girmemek için, Anadolu

⁴³ Remzi Ataoğlu, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s. 40-41

⁴⁴ Alptekin, Doğuştan Günümüze, s.176-177

⁴⁵ Ali Sevim-Yaşar Yücel, "Artuklular",Türkiye Tarihi, I, Ankara 1990, s.165

⁴⁶ Alptekin, Gös. Yer.

⁴⁷ Özaydın- Başar, İslam Tarihi s. 250; Ataoğlu a.g.e. ,s. 57

⁴⁸ Merçil, a.g.e. ,s. 244

⁴⁹ Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s. 250

⁵⁰ Ataoğlu, a.g.e. ,s. 73

Selçuklu Sultanı I. Mes'ud'un yardımını talep etti. Konumuz açısından önemli olan bu girişimi ilerde ele alacağımızdan, şimdilik sadece değinmekle yetiniyoruz.

Aynı zamanda, Mardin Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alpi ile arası açıldı. Savaşın eşiğinde iken anlaşma sağladılar. Zengi'nin 1146 yılında öldürülmesi, Artuklular açısından olumlu bir gelişme sayılır. Çünkü Zengi'nin yerine geçen Nureddin Mahmut ile anlaşma sağlandı. Bu gelişme hemen bölgeye yansıdı ve Mardin Artukluları ile dost olundu. Hatta Nureddin Mahmut'un ordusu içerisinde, haçlılara karşı birlikte mücadele ettiler. Kara Arslan 23 yıllık bir hükümdarlıktan sonra 1167'de öldü.⁵¹

Kara Arslan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Nureddin Muhammed (1167-1185) geçti. Döneminin en önemli olayı; Türkiye Selçuklu Sultanı'nın damadı olması ve kayınpederi ile arasının açılmasının ardından yaşanan gelişmelerdir. Bu nedenle zor durumda kalmamak için, Eyyübî Sultanı Selâhaddin'e yanaştı.

Türkiye Selçukluları ile ilişkiler hususunda daha ayrıntılı olarak ele alacağımız bu konu, önemli gelişmelere sebep oldu. Örneğin; Âmid'i ele geçiren Selâhaddin, burasını Nureddin Muhammed'in hâkimiyetine bıraktı.⁵² Konumuz açısından önemli gelişmelere sebebiyet veren Nureddin Muhammed 1185 yılında öldü.

Nureddin Muhammed'den sonra yerine geçen oğlu Kutbeddin II. Sökmen (1185-1200), küçük yaşta idi. Onun için devleti bir süre vezirler idare etti. Kendisi yönetimi ele alınca, Eyyübîler ile iyi geçinme yolunu tercih etti. Aynı zamanda toprak kazanma politikası ile sınırlarını genişletmeye gayret etti. Eyyübîlere yakınlığı arttırmak için, Melik Adil'in kızı ile evlendi. Ancak genç yaşta öldü. (1200)⁵³

Genç yaşta ölen II. Sökmen'in yerine geçen kardeşi Nasreddin Mahmud'u (1200-1222), F. Köprülü : “Mutaassıp ve müfrit Sünniler tarafından, filozof ve râfizî olmak töhmeti ile lekelenmiş” olarak tanıtmaktadır.⁵⁴ Nasreddin Mahmud, feylesofların mezhebine mensup

⁵¹ Sevim-Yücel, Türkiye Tarihi, s. 166; Ataoğlu, a.g.e. ,s.73-74; Merçil, a.g.e. ,s. 244-245

⁵² Turan, Türkiye, s.212; Özaydın- Başar, İslam Tarihi, s.251

⁵³ Alptekin, Doğuştan Günümüze, s.178; Sevim- Yücel, Türkiye Tarihi, s. 166; Özaydın- Başar, İslam Tarihi, s.251

⁵⁴ Köprülü, “a.g.m.”s. 618

idi. Öldükten sonra dirileceğine inanmıyor, bu bakımdan ahali onu inanç bozukluğu ile itham ediyordu.⁵⁵

O da selefleri gibi Eyyûbîlerle iyi geçinmeyi dış politika olarak benimsedi. Ancak, seleflerinden farklı olarak Anadolu Selçuklularının korumasında kalmayı tercih etti.⁵⁶

Nasreddin Mahmud'un 1222'de ölümünden sonra yerine geçen Melik Mes'ud (1222-1232), Hısn-ı Keyfâ'nın son hükümdarıdır. Bu dönem karışıklıklarla geçmiştir. Bir ara Mardin Artuklularına tabi olan Hısn-ı Keyfâ, 1231 yılında Eyyûbî hükümdarı Melik Kâmil tarafından alındı. Daha sonra Âmid'i de alan Eyyûbîler, Artukluların Hısn-ı Keyfâ şubesine son verdiler.⁵⁷

B. Mardin Artuklu Devleti (1106? -1409)

Artuk Bey, ikta bölgesi Kudüs'te öldükten sonra, oğulları Sökmen ve İlgazi'nin şehri yönettiklerini, Mısır Fatimî Halifesi Mustansır'ın Kudüs'ü ele geçirmek istediğinde, Sökmen'in Harput'a, İlgazi'nin Bağdat'a çekildiğini yukarıda belirtmiştik. Bir süre Muhammed Tapar adına, Bağdat'ta şihnelik yapan İlgazi, 1105 yılında bu görevinden alındı.

Necmeddin İlgazi (1106?-1122), diğer kardeşleri gibi, istikbali günümüz Türkiye'sinin Güneydoğu'sunda gördü. Sökmen'den sonra Yakutî'nin ölmesi, ona Mardin'i ele geçirme fırsatı verdi. 1108? yılında kolayca Mardin'e sahip oldu.⁵⁸

Mardin'i ele geçirdiğinde, şehir Hısn-ı Keyfâ Artukluların'dan Sökmen'in oğlu İbrahim tarafından idare ediliyordu. Ancak şehri Şems adlı bir nâib ile yöneten İbrahim, Hısn-ı Keyfâ'da ikamet ediyordu. İlgazi'nin şehre kolayca sahip olmasının sebebi, kanaatimizce; yöneticinin Mardin'de ikamet etmemesidir.

Bu dönemin en önemli özelliği, Necmeddin İlgazi'nin Haçlılara karşı cihatta ünlenmiş olmasıdır. Kâtip Ferdî, İlgazi'nin Haçlılara karşı cihadını şu şekilde özetler: Necmeddin İlgazi zamanında, Frenk Milleti Halep şehrini kuşattı. Halep Halkı İlgazi'den yardım istedi. Ancak

⁵⁵ İ.Artuk-C.Artuk, Sikkeler, s.18-19

⁵⁶ Özaydın- Başar, İslam Tarihi, s.252

⁵⁷ Komisyon, "Artukoğulları", İnönü Ansiklopedisi, Ankara 1949 s.417

⁵⁸ Turan, Doğu Anadolu, s.145

yardıml gelmeden şehirde başlayan kıtlık nedeniyle, şehri teslim etmek zorunda kaldılar. Melik Necmeddin, yiyecek toplayıp Haleb'e vardı. Şehri kurtarıp halkı zahireye kavuşturdu. Oğlu Hüsameddin Timurtaş'ı Haleb'e Melik olarak atadıktan sonra Mardin'e döndü. Bunu fırsat bilen Frenkler, tekrar saldırıya geçtiler. Haleb'i yağma edip, yaktılar. Melik Necmeddin, etrafına 20 bin savaşçı toplayıp, Bitlis ve Erzen emirleri ile birleştikten sonra sefere çıktı. Frenkler ona karşı çıkamadılar. Tell Afrîn denilen dağa kaçtılar. Sarp ve çıkılması çok zor olan dağa çıkan İlgazi, düşmanın hepsini kılıçtan geçirdi.⁵⁹

Bu şekilde Haçlılara karşı pek çok başarı elde eden İlgazi, B.Selçuklularla inişli çıkışlı bir ilişki içindeydi. Bazen asi duruma düştüğü oluyordu. Ancak Haçlılara karşı başarısı, onu B. Selçuklular nezdinde de yüceltti. Bu nedenle, B. Selçuklular Ahlatşah ve Meyyâfarikîn'i 1120'de İlgazi'ye verdi.⁶⁰ Bundan sonra B. Selçukluları metbû tanıyarak samimi bir münasebet kurdu.

Haçlılara karşı yaptığı başarılı mücadele sonucunda, 1112'de Harran ve Nusaybin'i de alan İlgazi, Mardin Artuklularını önemli bir noktaya getirdi.⁶¹ Bu genişlemeyi Abdulgani Bulduk Efendi şu şekilde tespit eder: "Artuki Devleti bu Necmeddin zamanında Birecik, Suruç, Menbiç-Münbiç , Sümeysat, Hısn-ı Mansûr, Kâhta, Urfa, Harran, Haleb, Re'sü'l-Ayn, Sincar, Cezîre, Nusaybin, Diyarbekir, Meyyâfarikîn, kal'alarıyla bunlara bağlı Harput gibi sâir kal'alara mâlik olmak üzere genişledi."⁶²

Sultan Mahmud tarafından Gürcistan seferine tayin edilen İlgazi, ilk defa mağlup oldu. Yine de mücadeleden vazgeçmeyen İlgazi, yeğeni Belek ile haçlılara karşı Zerdana kalesi seferine çıktı. Ancak yolda hastalandı. Meyyâfarikîn'e gelen Necmeddin İlgazi, burada öldü. (1122)⁶³

Necmeddin İlgazi ölünce, oğullarından Hüsâmedin Timurtaş (1122-1154) Mardin'e, Süleyman Meyyâfarikîn'e, yeğeni Süleyman ise Haleb'e hâkim oldu. Kardeşi Süleyman'ın ölümünden sonra Meyyâfarikîn'e sahip olan Timurtaş, İmadeddin Zengi ile yaptığı mücadele

⁵⁹ Kâtip Ferdî, a.g.e., s. 9-10

⁶⁰ Turan, Doğu Anadolu, s.147-148

⁶¹ Umay Türkeş, Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe, Ankara 2006, s.313

⁶² Bulduk, a.g.e.,s.43

⁶³ Turan, Doğu Anadolu, s. 149-150; Alptekin, Doğuştan Günümüze, s.182

sonucunda Nusaybin'i ona bırakmak durumunda kaldı.⁶⁴ Ancak yukarıda bahsi geçen Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Davud ile anlaşmazlığa düşünce, Zengi'ye yaklaşma ihtiyacı hissetti. Bu şekilde Davud tehlikesinden kurtulabildi. Zengi'nin ölümünden sonra, serbest hareket etme fırsatını yakalayan Timurtaş, kaybettiği yerleri yeniden ele geçirmeye başladı. 1154 yılında Mardin'de öldü.⁶⁵

Timurtaş'ın ölümünden sonra, kendisine oğlu Necmeddin Alpı (1154-1176) halef oldu.⁶⁶ Kardeşlerinden sonra Cemaleddin'i Hani, Silvan ve Kulp bölgelerine, Behram'ı ise Dara'ya atadı.⁶⁷ İlk etapta Hısn-ı Keyfâ Artukluları hâkimi Fahreddin Kara Arslan ile anlaşmazlığa düştüyse de, sonradan anlaştılar.⁶⁸

Haçlılara karşı, İslam orduları içinde yerini alan Necmeddin Alpı, başarılı sonuçlar aldı. Bu mücadeleler, Atebek Nureddin Mahmud'un liderliğinde Haçlılar üzerine düzenlenen seferleri ihtiva ediyordu.⁶⁹

Alpı dönemi, Mardin açısından epey refah içinde geçmiştir. Bu anlamda hem İbnü'l-Ezrak, hem de Kâtip Ferdî onu hayırla yâd ederler. İbnü'l-Ezrak, Alpı dönemini anlatırken çok olumlu bir tablo çizmektedir: Necmeddin'in başa geçtiğini duyan halk mutmain oldu, kalpleri huzura kavuştu, ona karşı ne bir isyan ne de bir karışıklık oldu. Babasının sahip olduğu bütün beldelere hakim oldu. Kardeşleri ile ittifak içinde hareket etti. Bütün beldeler ona itaat etti. Böylece durum istikrara kavuştu. Halk onun idaresinde her türlü iyiliği gördü. Onlara iyilik yaptı. Adaletli davrandı. Halka en güzel şekilde davrandı ve onlara uzanan elleri uzaklaştırdı. Ondan daha affedici, tebasının mallarından ve ırzlarından kendini uzak tutan bir emir görülmemiştir.⁷⁰ Necmeddin Alpı 1176 yılında öldü.

Ölen babasının yerine geçen II. İlgazi (1176-1184), 8 yıl hükümdarlık yaptı. Adının Bulduk Arslan olduğu şeklinde rivayet mevcuttur.⁷¹ Döneminin konumuz açısından önemli yanı, Eyyûbîler'e karşı, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan'ın himayesini kabul

⁶⁴ Özeydin-Başar, İslam Tarihi, s.255

⁶⁵ Sevim-Yücel, Türkiye Tarihi, s. 168

⁶⁶ Bulduk, a.g.e., s. 44

⁶⁷ Alptekin, Doğuştan Günümüze, s.183

⁶⁸ Merçil, a.g.e., s.247; Özeydin-Başar, a.g.e., s.256

⁶⁹ Sevim-Yücel, Türkiye Tarihi, s.169

⁷⁰ İbnü'l-Ezrak, s.107-108

⁷¹ Bulduk, a.g.e., s.45 ; İ.Artuk, Mardin Artukluları, s.96

etmesidir. Buna rağmen II. İlgazi; Harran, Habur, Darâ ve Nusaybin'i Eyyûbîlere kaptırdı. O da babası gibi Hısn-ı Keyfâ Artukluları ile iyi geçindi.⁷²

II. İlgazi'nin ölümünden (1184) sonra yerine oğlu Hüsameddin Yavlak Arslan (1184-1201) geçti. A. Bulduk, ismini II. Hüsameddin Buluk Arslan olarak vermektedir. Kendisi küçük yaşta idi. Bu nedenle ülkeyi vezir Nizameddin Alpkaş (Alpkuş) yönetti.⁷³ Bir süre sonra adı geçen vezir, Hüsameddin'in annesiyle evlendi.⁷⁴

Bu dönemde Meyyâfarikîn tekrar geri alındıysa da, uzun süre muhafaza edilemedi. Eyyûbî tehlikesi, Selâheddin'den sonra da devam etti. Bu baskılardan dolayı Artuklular, Eyyûbîlerle anlaşıp hâkimiyetlerini tekrar tanımak zorunda kaldılar.⁷⁵

Yavlak Arslan, 1201 yılında öldükten sonra yönetimi kardeşi Artuk Arslan (1201-1239) aldı. Uzun süreden beri devlet yönetiminde etkili olan, vezir Nizameddin Alpkuş'u 1204'te öldürerek yönetime tek başına hâkim oldu. Abdulgani Bulduk Efendi, bu durum ile ilgili olarak: "İnsaniyet, İslamiyet'e yakışmaz seyi'atla namını lekeledi" yorumunu yapmaktadır. Ayrıca, bu tarihlerde Moğolların bölgeye geldiklerini (1225), Ahlat'tan Sincar'a kadar olan memleketleri harap ettiklerini bildirir.⁷⁶

Artuk Arslan 1239 yılında ölünce, yerine oğlu Necmeddin (1239-1260) geçti. Bu dönemin konumuz açısından önemli gelişmelerinden biri, Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin'in desteği ile Eyyûbî baskısından kurtulmalarıdır.⁷⁷

Ancak bölgede Moğol tehdidi iyiden iyiye artmıştı. Necmeddin Gazi, Moğol hâkimiyetini red etti. Bu nedenle Moğollar Yaşmut komutasında Meyyâfarikîn ve Mardin'i kuşattılar. Hülagu, buraların alınmasını emretmişti. Meyyâfarikîn'i ele geçiren Moğollar, Mardin'i müstahkem kalesi nedeniyle uzun süre kuşatma altında tuttular.⁷⁸

⁷² Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.256-257

⁷³ Bulduk a.g.e., s.47

⁷⁴ İ.Artuk, Sikkeler, s.26

⁷⁵ Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.257

⁷⁶ Bulduk, a.g.e., s.48

⁷⁷ Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.257

⁷⁸ Bulduk, a.g.e., s.48 ; Sevim-Yücel, Türkiye Tarihi, s.169

Muhasarayı hikâye eden Kâtip Ferdî, durumun vahametini şu şekilde anlatır: “Kuşatma esnasında yapılan savaşlarda, birçok hasar meydana gelip, halktan ve akrabasından fazlasıyla insan ruhlarını teslim ederek, ahiret konağına gitmek üzere yola çıkarıldılar. Allah’ın takdiri olan emir, ecel biçiminde Melik Said’e bile erişip emellerin hastalığından birden bire (akıp gelen şerbetle) çekip-alınarak, sözü edilen kalede öldü.”⁷⁹

Babasının 1260 yılında ölümünden sonra başa geçen Kara Arslan (1260-1292) döneminin en önemli özelliği, Mardin Artuklu Devleti’nin, Moğol hâkimiyetini tanınmasıdır. Kendisi Birecik’te vali iken babası öldü. Hükümdar olunca, yanına kıymetli hediyeler alıp, Hülagu’ya gitti ve itaat arz etti. Bu şekilde Mardin’i büyük bir katliamdan kurtardıysa da, Moğolların güdümüne girmiş oldu.⁸⁰

1292 yılında babasının yerine geçen Şemseddin Davud, bir süre sonra öldü. Bu dönem çok kısa olacak ki Kâtip Ferdî Davud’tan hiç bahsetmemiş.⁸¹ A. Bulduk Efendi ise Davud’un 1,5 yıl veya 1 yıl 4 ay hüküm sürdüğünü belirtmektedir. A. Sevim-Y.Yücel, kendisinin 1292–1295 yılları arasında hüküm sürdüğünü iddia etmektedirler. Aynı şekilde Ara Altun, Davud’un 3 yıl hüküm sürdüğünü belirtir. F. Başar ise sadece kısa bir süre demekle yetinir. C.E.Bosworth, 1292–1294 olarak kabul eder.⁸²

Tarihlerin karışıklığı ve Şemseddin Davud döneminin net olarak tarihlenememesi nedeniyle, biz de F. Başar sıralamasını takip edip, bu döneme tarih vermeden değinmek istedik.1292 yılından sonra muhtemelen 1-2 yıl Şemseddin Davud hükmetmiş ve ölmüştür. Bu dönemi kardeşi Melik Mansur Necmeddin Gazi (1292-1312) hükümdarlığı ile birlikte anmak doğru olacaktır.

Bu dönemde, Mardin Artuklularının Moğollara tabiyeti daha da arttı. Nitekim, Memluklulara karşı, Moğolların yanında yer aldılar. Hatta iş o kerteye geldi ki Necmeddin Gazi, kızı Dünya Hatun’u İlhanlı hükümdarı Olcaytu Han’a verdi. 1312 yılında öldü.⁸³

⁷⁹ Kâtip Ferdî, a.g.e., s.21

⁸⁰ Bulduk, a.g.e., s.49

⁸¹ Kâtip Ferdî, a.g.e., s.23-25 Her ne kadar Kâtip Ferdî bu hükümdardan bahsetmemiş olsa bile, nâşir Ali Emirî, Şemseddin Davud’un 1292 yılında Mardin’e hükmettiğini ve 1294 yılında yerine kardeşi Melik Mansur’un geçtiğini Ebu’l-Fidâ’ya dayanarak belirtiyor. Bkz. a.g.e., s.25, dipnot: 31

⁸² Bulduk, a.g.e., s.49 ; Sevim-Yücel Türkiye Tarihi, s.169; Altun, “a.g.m.”, s.416 ; Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.258 ; Bosworth, a.g.e., s.269

⁸³ Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.258-259

Mansur'un ölümünde sonra yerine geçen oğlu İmaduddin Ali Alpı, sadece 13 gün tahtta kaldı. A. Bulduk, İbni Hacer'den nakille kendisinin zehirletildiğini söylüyor.⁸⁴ Yerine geçen Melik Salih, 50 yıldan fazla hüküm sürdü. Melik Salih zamanında Memlûklular, Moğollara sürekli saldırıda bulunuyorlardı. Moğollara tabi olan Mardin Artukluları da, bu saldırılardan zarar görüyorlardı. Bu arada yıkılan İlhanlı Devleti (1336) bölgede yeni oluşumlara zemin hazırladı. Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenleri etkin olmaya başladılar. Melik Salih 80 yaşında öldü (1364). Yerine geçen Melik II. Mansur Ahmed, 3 veya 4 yıl hükümdarlık yaptı. Onun yerine geçen oğlu Mahmud, henüz küçük bir çocuktur. 4 ay kadar tahtta oturduktan sonra yerine amcası Şemseddin II. Davud geçti. Hem II. Davud hem de yerine geçen oğlu Mecduddin İsa zamanında, Karakoyunlularla mücadeleye devam edildi. Ancak Mardin için yeni bir tehlike belirmişti. Timur Mardin'i istila etti. Mecduddin İsa, ihtilafı olduğu Karakoyunlulardan ve hatta Memlûklulardan yardım istedi. Ancak Timur tehlikesi çok daha öncelikli olduğu için İsa, Timur'a bağlılığını arz etti. Bu itaat kısa bir süre sonra bozuldu. Çünkü Memlûklar'a karşı savaşa katılması beklenen İsa, söz konusu savaşa katılmadı. Bu nedenle gazaba gelen Timur, Mardin'i kuşattı. Ancak Mardin Kalesinin sarp ve sağlamlığı kuşatmayı uzattı. Bu nedenle Mardin'in cezalandırılması işini, müttefiki Akkoyunlu hükümdarı Kara-Yülük Osman'a devretti. İsa, Timur'dan af diledi. Af edildiği halde Akkoyunlular saldırılarını durdurmazdılar. Akmataş civarında tutuştukları savaşta Akkoyunlular galip geldi. İsa bu savaşta öldürüldü.(1407) Savaşın sonra tekrar surlara kapanan Mardinlilere İsa'nın oğlu Şehabeddin Ahmed hükümdar oldu. Ahmed, Akkoyunlulara karşı Mardin'i koruyamayacağını anlayarak, Karakoyunlulardan Kara Yusuf'a şehri teslim etti. Böylece Artukluların Mardin şubesi de tarihe karışmış oldu. (1409)⁸⁵

⁸⁴ Bulduk, a.g.e., s.49

⁸⁵ Altun a.g.e., s.416-417; Özyayın-Başar, İslam Tarihi, s.259-260

C. Harput Artuklu Devleti (1112–1124 ve 1185–1233)

Yukarıda Sökmen'in Hısn-ı Keyfâ, İlgazi'nin Mardin Artuklu Devletlerini kurduklarını belirttik. Harput Artuklu şubesinin temellerini atan Belek (1112-1124), İlgazi ve Sökmen'in yeğenidir. Bu üçlü Haçlılara karşı büyük zaferler kazanmıştır. Haçlılara karşı amcası İlgazi'nin yanında yer alan Belek, Artuklular arasında gittikçe sivriliyordu. Amcasıyla cihada katılıyor; başarılar elde ediyordu.

B. Selçuklu Sultanı Melikşah, Diyarbakır'ı Fahir'd-Devle'ye verdiğinde, Harput'u Çubuk Bey'e vermişti. Çubuk Bey'in ölümünden sonra yerine oğlu Mehmed (Muhammed) geçti. Mehmed'in ölümünden sonra 28 yıllık Çubuk Beyliği'ne son veren Belek, Palu merkez olmak üzere Harput Beyliğini kurdu.⁸⁶

Konumuz açısından önem arz eden gelişme; Belek b. Bahram'ın, I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra dul hatunu ile evlenmesi olayıdır. Tuğrul-Arslan'ın annesi sıfatıyla Malatya'yı idare eden hatun ile evlenen Belek, Atabeg sıfatıyla söz konusu şehir ve çevresini yönetmeye başladı.⁸⁷

Bütün bu başarılarda, hep amcası İlgazi'nin yanında yer alan Belek, İlgazi'nin 1122'de ölümünden sonra, Artuklu sülalesinin liderliğini eline aldı. O, İslam dünyasını Haçlılara karşı savunan ve önemli zaferler elde eden, önemli bir kişilikti. Bu nedenle Haçlılara karşı yürütülen faaliyetleri uhdesinde toplamıştı.⁸⁸

Ali Sevim, Belek ile Sökmen'in beraberce yürüttükleri faaliyetler hakkında şunları söylemektedir: Suriye'de bulunan Tutuş, büyük sultan olma hayaliyle Berkyaruk ile giriştiği mücadelede, aleyhine taraf tutan Emir Bozan'ı öldürdükten sonra, ikta bölgesi olan Suruç'u Sökmen'e verdi. Kaynaklarda herhangi bir açıklama yoksa da, olayların cereyanından anlaşıldığı vechi ile Sökmen burayı kardeşinin oğlu Belek'e verdiği anlaşılıyor.⁸⁹

Amcaları İlgazi ve Sökmen ile birlikte hareket eden ve onlar sonrası Artukluların ailesel liderliğine geçen Belek, yukarıda bahsedildiği üzere Harput, Palu, Çemişkezek,

⁸⁶ Turan, Doğu Anadolu, s.147

⁸⁷ Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca, "Artuklular", Türkler Ansiklopedisi, VI, Ankara 2002 s.474; Ayrıca bkz. Turan, Doğu Anadolu, s.147

⁸⁸ Geniş bilgi için bkz. Atçeken a.g.e., s.93-95

⁸⁹ Ali Sevim, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyetleri", Belleten, XXVI/103, Ankara 1962, s.508

Dersim, ve Hanzit yörelerinde Beyliğini kurdu. Bütün ömrünü Haçlılarla mücadeleye adayan Belek, yine aynı amaçla gittiği Membiç Kalesi kuşatmasında, atılan bir ok ile öldü. (1224)⁹⁰

Belek'in 1224'te ölümünden sonra, Artuklular arasında ihtilaflar başladı. Hısn-ı Keyfâ Emiri Davud ile Mardin Emiri Timurtaş arasında, Harput toprakları için mücadele başladı. Davud, Harput ve Palu civarını ele geçirdi. Uzun süre Hısn-ı Keyfâ Artukluları elinde kalan bu topraklarda, yine bu hanedandan Ebu Bekir b. Kara Arslan (1185-1233) tarafından ikinci bir beylik kuruldu.⁹¹

Yörede beyliğini kuran Ebu Bekir, zamanının güçlü devleti Eyyûbîlerin hâkimiyetine girdi. 1204 yılında Ebu Bekir ölünce yerine oğlu Nizameddin İbrahim geçti. Bu sırada Hısn-ı Keyfâ Artukluları, Harput'u almaya çalıştılar. Ancak Nizameddin, Anadolu Selçuklularının himayesine girerek, bu durumdan kurtuldu. 1223 yılında ölümünün ardından, yerine oğlu İzzeddin Ahmed geçti. Onun da yerine önce oğlu Hızır sonra da onun oğlu Nureddin geçti. Bu son hükümdarlar Eyyûbî hâkimiyetini tanıyorlardı. Nureddin zamanında, Anadolu Selçukluları ikbal devirlerini yaşıyorlardı. Alâeddin Keykubad, Harput ve civarını ele geçirip 1233'te Artukluların bu koluna son verdi.⁹²

⁹⁰ Atçeken, a.g.e., s.93-95 ; Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.260

⁹¹ Güzel-Çicek- Koca, Türkler, s.474-475; Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.260-261; Bosworth, a.g.e., s. 268'deki soy kütüğü ; Cahen, a.g.e., s. 106

⁹² Köprülü, "a.g.m.", s.619-620; Alptekin, Doğuştan Günümüze, s.179-180; Özaydın-Başar, İslam Tarihi, s.261 ;Türkeş, a.g.e., s.313

İKİNCİ BÖLÜM

ANADOLU SELÇUKLULARININ ARTUKLULAR İLE İLİŞKİLERİ

Bu bölüm, konumuzun esas bölümlerinden olan, iki devlet ilişkilerinin siyasi boyutuna ayrılmıştır. Yan yana yaşayan Selçuklu-Artuklu devletleri, günün gereklerine göre, bazen anlaşık bazen de ihtilafli bir siyasi ilişki içerisindeydiler. Anadolu Selçuklu sultanları baz alınarak, yapılan konu bölümlendirmeleri ile siyasi ilişkileri mercek altına alacağız.

I. SÜLEYMAN ŞAH DÖNEMİ (1075–1086)

Yukarıda; Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi ve ardından yapılan anlaşmanın âkim kaldığı hususuna değinilmişti.⁹³ Anlaşmanın bozulduğunu gören Alparslan, dönemin ünlü komutanlarına Anadolu'yu fethetme emrini verdi. Artuk Bey de bu komutanlar arasındaydı.

Bazı kaynaklarda, Alparslan'ın Anadolu'yu ikta olarak komutanlara bölüştürdüğü ve Artuk Bey'in hissesine Mardin, Âmid, Malatya ve Harput şehirlerinin düştüğü söylene de, Artuk Bey'in sonraki siyasi faaliyetleri bunu doğrular nitelikte değildir. Çünkü biz onu daha çok Orta Anadolu'da görüyoruz.⁹⁴

Artuk'un giriştiği fetihler neticesi Kızılırmak ve Yeşilirmak havzaları Türklere açıldı. 1072 yılında İsak Komnenos kumandasında bulunan Bizans ordusunu mağlup etti ve Sakarya vadilerine kadar ilerledi. Türkler; Sivas, Kayseri, Ankara ve Sakarya boylarına kadar ilerledi.⁹⁵

Artuk'un Anadolu'daki faaliyetleri destani bir hal almış ve Dânişmand-nâme'ye Artûhî adı ile konu olmuştur. Yine Amasya'da Artuk-ova veya Artuk-âbâd adları ile hatıralar bırakmıştır.⁹⁶

Alparslan'ın 1072 yılında öldürülmesinden sonra yerine oğlu Melikşah geçti. Ancak Alparslan'ın kardeşi Kavurd, yeğenin hâkimiyetini tanımayarak, savaşmak üzere ordu topladı. İki taraf savaşa tutuştular. Kavurd'un askerleri hezimete uğradı.⁹⁷

⁹³ Bkz. s.6

⁹⁴ Ali Sevim, "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey", Belleten, XXV, Sayı: 101, s.128

⁹⁵ Turan, Türkiye, s.36

⁹⁶ Turan, Doğu Anadolu, s.134

İbn Kesir'in yukarıda açıkladığı mücadele, Artuk için önemli gelişmelere sebebiyet verdi. Çünkü Nizamü'l-Mülk'ün tavsiyesine uyan Melikşah, bu mücadeleyi kazanmak için Artuk Bey'i Anadolu'dan yanına çekti. 1073'te meydana gelen savaşın Melikşah tarafından kazanılmasında, Artuk Bey büyük pay sahibi oldu.⁹⁸

Oysa Artuk Bey'in Anadolu'dan çekilmesi hadisesini, Kutalmış oğlu Süleyman Şah ile ilişkilendiren bilgiler mevcuttur. Artuk Bey, daha devletini kurmadan Süleyman Şah ile bu tarzda bir münasebet içine girmesi, konumuz açısından siyasi ilişkilere bir başlangıç teşkil eder.

Konuya geçmeden önce, Süleyman Şah hakkında biraz bilgi vermenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Süleyman Şah, Kutalmış'ın, O da Arslan Yabgu'nun oğludur. Selçuk'un ölümünden sonra, Arslan Yabgu bu sıfatla ailenin büyüğü ve lideri sayılıyordu. Ancak Gazneli Mahmut onu bir hile ile tutuklamış ve Kalencer Kalesine hapsedmişti. Onu kurtarma faaliyetleri sonuç vermedi ve 7 yıldan sonra 1032'de öldü. Ancak oğlu Kutalmış bir yolunu bulup kaçtı. Tuğrul Bey, zamanında çeşitli cihad faaliyetlerine katıldı. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Alparslan ile taht kavgasına girdi ve yapılan savaşta Alparslan'a mağlup oldu. Savaş sonrasında kaçarken atından düşerek öldü.⁹⁹ Mansur, Süleyman Şah, Alp İlek (Yülük) ve Devlet (Dolat) adlı oğulları da tutuklandı.¹⁰⁰

Sultan Alparslan'ın komutanlarına: “Anadolu’yu fethedin” emrinden sonra, Süleyman Şah Anadolu’da tarih sahnesine çıktı. Tabii bu durum bazı sorular gündeme getirir. Acaba, Süleyman Şah Anadolu’ya nasıl geldi? Çünkü, Alparslan Kutalmış oğullarını tutuklamış, hatta öldürmek istemişti. Ama Nizamü'l-Mülk: “Akrabanın kanını akıtmak doğru değildir. Uğursuzluk getirir, devletimiz çabuk zeval bulur.” diyerek onların öldürülmesini engelledi.¹⁰¹

Bu şekilde hayatta kalan Süleyman Şah'ın Anadolu’ya nasıl geldiği konumuzun dışındadır. Ancak, Anadolu’ya geldikten sonra, diğer komutanlar Artuk Bey, Tutuş, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmed, Turankoğlu, Davdavoğlu vb. Türkmen Beyleri gibi fetih hareketlerine

⁹⁷ İbn Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye, çev. Mehmet Keskin, XII, İstanbul 1995, s.227

⁹⁸ Turan, Türkiye, s. 36

⁹⁹ Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s.148-149

¹⁰⁰ Salim Koca, Türkiye Selçuklular Tarihi Malazgirt'ten Miryokefalan'a (1071-1176),II, Çorum 2003, s. 33-34

¹⁰¹ Kerimuddin Mahmud Aksarayı, Selçukî Devletleri Tarihi, çev. M.Nuri Genç Osman, Ankara 1943, s. 111

katıldı.¹⁰² Hatta O'nun bu çalışmaları sonucu, İznik fethedildi ve 1075'te Anadolu Selçuklu Devletini kuruldu.¹⁰³

Konumuz açısından önemli olan gelişme; Süleyman Şah ile birlikte Anadolu'da faaliyet gösteren Artuk Bey'in, Melikşah tarafından aniden merkeze çağırılmasıdır. Gerçi M. H. Yinanç; Sultan Melikşah'ın Artuk Bey'i Anadolu'dan almasını 1076 olarak tarihlenmektedir. Bu da Artuk Bey'in 1076'ya kadar Anadolu'da faaliyetlerine devam ettiği anlamına geliyor.¹⁰⁴ Ancak O. Turan, Yinanç'ın; Artuk Bey'in Melikşah ile Kavurd'un giriştiği iktidar mücadelesindeki durumunu araştırmadığını ve tahmine göre hüküm verdiğini belirtir.¹⁰⁵

A. Sevim, Artuk Bey'in Anadolu'dan alınışını şu şekilde özetler: Melikşah'ın bu değerli komutanı Anadolu'dan alması hususunda, kaynaklarda bilgi mevcut değildir. Ama olayların gelişimi bize bazı fikirler vermektedir. Birlikte Anadolu'yu fethetme girişimlerinde bulunan Artuk Bey ve Süleyman Şah, sebebini bilmediğimiz bir anlaşmazlığa girip, ikincisinin şikâyeti üzerine, Melik Şah'ın bu generalini Anadolu'dan çekmiş olması kuvvetle tahmin olunabilir.¹⁰⁶ Aynı şekilde M. Halil Yinanç da bu görüşü paylaşmaktadır.¹⁰⁷

Ancak, yukarıda da değinildiği gibi O. Turan; Melikşah- Kavurd çekişmesine işaret etmekte ve bu mücadelede Melikşah, Artuk Bey gibi önemli bir askeri şahsiyetin desteğini sağlamak üzere Anadolu'dan aldığını ve hatta yapılan savaşta zafer kazanmasında da, bu durumun payı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁸

Aslında olayların gidişatından, Süleyman Şah ve Artuk arasında bir anlaşmazlığın olduğunu ve hatta bunun bir kine dönüştüğünü söyleyebiliriz. Çünkü Tutuş ile Süleyman Şah arasında meydana gelen savaşta, Tutuş tarafında bulunan Artuk Bey, Süleyman Şah'ın ölümü ile neticelenen savaşın kazanılmasında büyük payı vardır.

¹⁰² Sevim, "Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey", s.125–126

¹⁰³ Turan, Türkiye, s. 37

¹⁰⁴ M. Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul 1944, s.89

¹⁰⁵ Turan, Türkiye, s.36, 41 nolu dipnot.

¹⁰⁶ Sevim, " Artuklular'ın Soy ve Artuk Bey", s. 128

¹⁰⁷ M. Halil Yinanç, Türkiye Tarihi Selçuklular Devri Anadolu'nun Fethi, İstanbul 1934, s.60

¹⁰⁸ Turan, Türkiye, s. 36

Süleyman Şah her ne kadar batıda fetihlere giriştiyse de, gönlü hep doğudan yanaydı. Bu duygu, Kutalmış oğullarının B. Selçuklu Sultanlarına karşı güttükleri saltanat fikrinden geliyor olabilir. Anadolu’da yaptığı faaliyetler konumuzun dışındadır. Ancak 1081 yılında, Bizans ile yaptığı Dragos Çayı anlaşmasından sonra, yönünü doğuya çevirdi. Çünkü bu anlaşma, batıyı emniyet altına aldığı anlamına geliyordu.

Anadolu’da gerçekleştirdiği muhtelif fetihlerden sonra, Antakya halkının yöneticilerinden şikâyet etmesi üzerine, buranın fethine karar verdi. Philaretos adlı yöneticileri halka sert davranıyordu. Hatta oğlu Barsam’ı bile hapsedmişti. Bu şahıs Süleyman Şah’tan çekindiği için Melikşah ile yakın duruyordu. Süleyman Şah’ın Anadolu fetihlerini, Melikşah’a şikâyet etmek amacıyla gittiğini duyan halk, bu durumu fırsat bilip, Süleyman Şah’ı davet etti. Fırsatı değerlendiren Süleyman Şah, burayı fethetti. Azimî, tek cümle ile fethin sonucunu şöyle açıklar: “Kutalmış oğlu Süleyman Şaban (Aralık) ayında 300 atlıyla Antakya’ya, Ramazan (Ocak 1085) ayında da kalesine hâkim oldu.”¹⁰⁹

Antakya gibi Hıristiyanlığın önemli bir şehrinin fethi, İslam dünyasında sevinçle karşılandı. Ancak zaferden sonra yönünü Haleb’e çeviren Süleyman Şah, B.Selçuklular ile bir mücadeleye sürükleniyordu. Antakya fethedilmeden önce, Musul emiri Müslim, buradan vergi alıyordu. Fetihten sonra bu vergiyi Süleyman Şah’tan almak istedi. Bu durum ikisini karşı karşıya getirdi. Yapılan savaşta mağlup olan Müslim, aynı zamanda öldürüldü.¹¹⁰ Bu zaferin ardından Haleb’i kuşatan (1085) Süleyman Şah, bu şehrin hâkimi Hasan İbnü’l-Huteyfi ile görüşmelere başladı. Bu şahıs şehrin teslim edilmesinin ancak Melikşah’ın onayı ile olabileceğini belirtince, kuşatma kaldırıldı. Ancak, onayı beklemeyen Süleyman Şah, şehri tekrar kuşatmaya aldı (1086). İbnü’l-Huteyfi, bu zor durumdan kurtulmak için, Tutuş ile Süleyman Şah’ı karşı karşıya getirecek bir politika izledi. Tutuş’a haber vererek, gelip şehri teslim almasını söyledi. Bunun üzerine harekete geçen Tutuş’un yanında, Süleyman Şah ile arası açık olduğu kabul edilen Artuk Bey de vardı.¹¹¹

Şimdi, Anadolu’dan merkeze çekilen Artuk Bey’in durumuna dönebiliriz. Bu dönemde Abbasi Halifesi Muktedi Biemrillah, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah’a müracaat

¹⁰⁹ Ebu Abdullah Muhammed el- Azimî, Azimî Tarihi, yay. Ali Sevim, Ankara 1988, s.24; Ayrıca fetih için bkz. Sevim, Suriye Selçuklularını Fetihten Tutuş’un Ölümüne Kadar, Ankara 1981, s. 81-84; Turan, Türkiye, s.71-74, Zeki Atçeken, a.g.e., s.187-218

¹¹⁰ Sevim, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya kadar), Ankara 1998, s.89-91

¹¹¹ Sevim, a.g.e., s. 92-93

edip, Ahsa Karmatilerine karşı yardım istedi. Melikşah, Hulvan (Luristan) Selçuklu valisi olarak görev yapan Artuk Bey'i sefere memur etti. Başarılı bir mücadeleden sonra Karmati isyanını sona erdirdi. Oradan dönen Artuk Bey, Diyarbekir'in Mervaniler'den alınması operasyonunda da bulundu. Ancak fetih görevi Cuheyroğlu Fahrü'd-Devle'ye verilmişti. Fahrü'd-Devle maiyetinde bulunan Artuk Bey, onunla anlaşmazlığa düşüp, Suriye Meliki Tutuş'un yanına gitti.¹¹²

Bu şekilde Tutuş'un maiyetinde bulunan Artuk Bey, Halep kuşatmasında bulunan Süleyman Şah ile savaşmak üzere Tutuş'un yanında yer aldı. Savaşta büyük yararlılık gösteren Artuk Bey, Tutuş'un savaşı kazanmasında da etkin oldu. İki ordu Aynu's- Saylam denilen yerde karşı karşıya geldi. Süleyman Şah'ın saflarında yer alan Çubuk Bey saf değiştirdi. Savaşı kaybeden Süleyman Şah, intihar etti veya öldürüldü.¹¹³ C. Cahen'e göre; Tutuş'un ordusunu Artuk Bey yönetiyordu.¹¹⁴

II. I. KILIÇ ARSLAN DÖNEMİ (1092–1107)

Süleyman Şah Suriye seferinde ölünce, yanında oğulları Kılıç Arslan ve Kulan Arslan bulunuyordu. Bu sırada Antakya'ya gelen Melik Şâh, şehzadeleri alıp İsfahan'a götürdü.¹¹⁵ Anadolu Selçuklu Devletini, İznik'te bulunan Ebu'l-Kasım yönetiyordu.¹¹⁶ Melik Şâh'ın ölümünden sonra meydana gelen taht mücadelesinden istifade ederek, kaçan veya serbest bırakılan iki şehzade, gelip İznik'te devletlerini Ebu'l-Kasım'dan teslim aldılar. Büyük kardeş Kılıç Arslan 1092 yılında Sultan oldu.¹¹⁷ Kılıç Arslan'ın ilk faaliyetleri Malatya civarında oldu. Bu çalışmalar neticesinde, 1095 yılında Malatya'yı fethetti.¹¹⁸

Bu sıralarda Anadolu'ya Haçlı Seferleri düzenlendi. Haçlı Seferleri ile uğraşmak durumunda kalan I. Kılıç Arslan, uzun bir mücadele dönemine girdi. İznik kaybedilince, Konya başkent olarak seçildi.¹¹⁹

¹¹² Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları, s.58–61

¹¹³ Turan, "Süleyman Şah I", İA, XI, MEB, İstanbul 1972, s.216

¹¹⁴ Cahen, a.g.e., s.92

¹¹⁵ Turan, Türkiye, s.95–96

¹¹⁶ Turan, a.g.e., s.84

¹¹⁷ Ali Üremiş, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Ankara 2005, s.59

¹¹⁸ Anonim Selçukname, Anadolu Selçukluları Devleti, III, çev. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952, s.24

¹¹⁹ Turan, Türkiye, s.105

I. Kılıç Arslan, babası gibi doğuya yönelme siyasetini uygulama düşüncesindeydi. Malatya'nın fethinden sonra bu niyetini pratize etti. Neticede, babası gibi B. Selçuklularla karşı karşıya geldi. Daha önce de belirttiğimiz gibi Kutalmış Oğullarının doğuya yönelme çabaları, B. Selçukluların, ailelerine haksızlık yaptıkları düşüncesi ile onlarla hesaplaşmak istemelerinden kaynaklanıyordu.

I. Kılıç Arslan, Güneydoğu Anadolu bölgesini hâkimiyetine almak istiyordu. O. Turan; anılan dönemde Güneydoğu'da, B. Selçuklulara tabi bir takım feodal beylerin olduğunu belirtir. Bu beylerden birçoğu, Haçlılara karşı I. Kılıç Arslan'ın hâkimiyetini tercih ettiler. Anadolu Selçuklularının bölgeye nüfuz etmesi, B. Selçuklular ile karşı karşıya kalmalarına neden oldu. Sultan Muhammed Tapar, Musul'dan Çökermiş'i alıp, Çavlı'yı tayin etti. Çavlı, Çökermiş'i öldürünce, Musul halkı oğlu Zengi'ye itaatini bildirdi. Ardından I. Kılıç Arslan'ı davet eden halk, gelip şehri teslim almasını istediler. I. Kılıç Arslan, Çavlı'yı mağlup edince şehre girdi. Ancak Çavlı'nın Musul'dan vazgeçmeye niyeti yoktu. Bir ordu toplayıp geri geldi. Onu karşılamaya çıkan I. Kılıç Arslan, Habur Nehri üzerinde savaşa tutuştu.¹²⁰

Burada konumuzla alakalı olan kısım, Artuklu İlgazi'nin Çavlı'nın ordusunda yer almasıdır. Artukluların Mardin'de İlgaziye tabakasını kuran İlgazi, devlet kurucusu olarak, Artukluların tarihinde önemli bir yere sahiptir(1106). Anlattığımız savaş 1107 yılında oldu. Tarihlerden de anlaşılacağı üzere, Mardin Artuklularının kuruluşundan 1 yıl sonra İlgazi, Çavlı'nın ordusunda yer aldı. Tabi ki İlgazi'nin bu yardımı, B. Selçuklulara tabi olmasından kaynaklanıyordu. I. Kılıç Arslan yapılan savaşta mağlup oldu ve Habur Suyu'nda boğularak öldü. Her ne kadar İlgazi, Çavlı'nın yanında yer almışsa da, savaşta rolü hakkında fazla bir bilgi mevcut değildir.¹²¹

Ayrıca Musul seferi, konumuz açısından önemli bir gelişmeye daha zemin hazırladı. Yukarıda Çubuk Bey'in Harput, Palu civarında hâkim olduğunu ve ölümünden sonra oğlu Muhammed'in yerine geçtiğini belirtmiştik.¹²² Muhammed, I. Kılıç Arslan'ın seferine katılmış

¹²⁰ Turan, a.g.e., s.108-109

¹²¹ A. Sevim, "Artuk Oğlu İlgazi", Belleten, XXVI/104, Ankara 1962, s.663

¹²² Bkz. s.20

ve ölmüştü. Bu durum, Belek için Harput ve civarını ele geçirme fırsatını doğurdu. Söz konusu bölgeyi ele geçiren Belek, Artukluların Harput şubasını kurdu.¹²³

Ayrıca, ölen I. Kılıç Arslan'ın dul eşiyle evlenen Belek, Malatya'yı da yönetimine almış oldu. Çünkü I. Kılıç Arslan'ın oğlu Tuğrul Arslan buradaydı. Çocuk yaşta olduğu için annesi, oğlu adına şehri yönetiyordu. Bu evlilik neticesi Belek, Atabeg sıfatı ile Malatya'ya hâkim oldu.¹²⁴

Haçlıların Anadolu'ya saldırımları neticesinde, bölge devlet ve emirlikleri arasında doğal bir ittifak sağlanmış oldu. Durumun vahameti bu tür dayanışmaları zorunlu hale getiriyordu. Birinci Haçlı Seferi başarı ile neticelendikten sonra, Haçlı hâkimiyetinin devamını temin için ikinci sefer organize edildi. Yeni Haçlı Sefer'ine karşı Anadolu'da direnişler oldu. Bu mücadeleler beraberinde zaferler getirdi. Haçlı seline karşı duran Müslümanlar; Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan, Danişmendli Hükümdar Gümüş Ahmed Tegin ve Artuklu Belek Gazi'den müteşekkil idiler.¹²⁵

III. I. MESUD DÖNEMİ (1116–1155)

I. Kılıç Arslan'ın ölümü, genç Anadolu Selçuklu Devleti için yeni bir sarsıntıya neden oldu. Sınırları küçülmeye başladı. Anadolu bir süre hükümdarsız kalınca, Sultan Muhammed Tapar, bu durumdan istifade etmek istedi. Maiyetinde bulunan Şahinşah'ı Anadolu'ya gönderip sultan ilan ettirdi.¹²⁶

Şahinşah, iktidarı için tehlike olarak gördüğü kardeşleri, Mesud ve Arab'ı hapsettirdi. Ama ikisi de kaçmayı başardı. Danişmendlilerin yanına giden Mesud, Emir Gazi'nin kızıyla evlendi. Kayınpederinin desteği ile kardeşi Şahinşah'a galip gelen Mesud, onu boğdurdu. Böylece I. Mesud, Emir Gazi'nin himayesinde bulunan bir sultan olarak başa geçti.¹²⁷ Anadolu'da bir süre Danişmend hâkimiyeti hissedildi.

¹²³ Turan, Türkiye, s.152

¹²⁴ Turan, a.g.e., s. 153

¹²⁵ Hüseyin Kayhan, "Haçlılar Karşısında Artuklular", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.55

¹²⁶ Üremiş, a.g.e.,s.82. O. Turan bu hususun tartışmalı olduğunu, Şahinşah'ın kaçarak Anadolu'ya geldiğine dair bilgilerin olduğunu belirtmektedir. Bkz. O.Turan, Türkiye, s.249

¹²⁷ Koca, Malazgirt'ten Miryokefalon'a, s. 107–108

Bu dönemde Sultan Mesud'un müstakil olarak Artuklularla ilişki kurması çok zordu. Çünkü kendisi Danişmendlilerin etkisi altındaydı. Ama Danişmend Ülkesinde, Emir Gazi'nin oğlu Muhammed'in ölümünden sonra taht mücadelesi başladı. Danişmendlilerin iç mücadelesinden yararlanan I. Mesud, Anadolu hâkimiyetini ele geçirdi.¹²⁸

Anadolu'dan geçen Haçlılar, Kudüs'e kadar gittiler. Urfa, Antakya ve Kudüs'te kontluklar kurdular. Tabii bu durum, bölgede yeni bir siyasi ortamın doğmasına neden oldu. Genelde Müslüman sultan veya emirler, onlara karşı ittifak halinde mücadele etmelerine rağmen, günün siyasi ortamında, bazen bu kontluklarla geçici ittifaklara girebiliyorlardı. Bu durum Müslüman emirlerin kendi aralarındaki ihtilaflarının bir tezahürü şeklinde beliriyordu. İşin ilginç tarafı, Hıristiyanlık âleminde de aynı entrikaların olmasıdır. Örneğin; Bizans ve Haçlılar, birbirlerine yukarıdakine benzer siyasi çalımlaratabiliyorlardı. Bizans bazen Haçlılara yardımcı oluyor, bazen de Haçlı hareketlerinden Müslümanları haberdar ediyor ve mağlup olmalarını sağlıyordu.

Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında birbirleri aleyhinde olan bu ittifaklar cereyan ederken, Erzincan, Kemah ve Divriği taraflarında hüküm süren Mengücek oğlu İshak, Malatya Sultanı'na (Tuğrul Arslan) ait Harput ve Dersim havalisine 1118'de bir akın düzenledi. Söz konusu bölgeyi fiili olarak Belek, Atabeg sıfatıyla idare ediyordu. Artuklular bu aralar Haçlılarla ittifak halindeydiler. Bu nedenle Tuğrul Arslan'ın annesi, Urfa Kontu Jocelin'e adam göndererek yardım istedi. Fakat Artuklular, bir yıl sonra Haçlılara karşı taarruza geçtiler. Aynı zamanda Belek, Mengücek oğlunun üzerine yürüdü. Trabzon'a kaçan Mengücek oğlu, Rum Dukası'nın yardımını temin etti. Bunun üzerine Tuğrul Arslan ve Atabeyi Belek, Danişmendli Emir Gazi ile onlara karşı birleştiler. Rum Dukası Gabran ve Mengücek oğlu mağlup oldular.¹²⁹

Burada konumuzla alakalı olan durum şudur: Bölgedeki ihtilaf ve ittifaklarda gördüğümüz Emir Gazi'nin yanında, I. Mesud yer alıyordu. Emir Gazi Anadolu topraklarında hâkim pozisyona geçme ve bu uğurda I. Mesud'tan yararlanma siyaseti güdüyordu. Gabran ve Mengücek oğluna karşı yapılan ittifakta Belek ve Emir Gazi olduğuna göre, I. Mesud ta vardır. Yani Harput Artukluları kurucusu Belek ile Anadolu Selçuklu Sultanı arasında, dolaylı da olsa bir ittifak oluşmuştu.

¹²⁸ Üremiş, a.g.e., s.87 ; Bosworth, a.g.e., s.293

¹²⁹ Turan, Türkiye, s.162-163

Belek, uzun mücadele ve savaşlardan sonra Membiç Kalesi muhasarasında, kaleden atılan bir okun hedefi olup ölünce, konumuzu ilgilendiren birkaç durum daha ortaya çıktı. Belek'in çocuğu olmadığı için, memleketi Artukoğulları arasında taksim edildi. Zaten Artukluların Harput şubesi, Ebu Bekir b. Kara Arslan tarafından, 1185 yılında ikinci kez kurulana kadar bir ara dönem yaşadı.¹³⁰ Bu ölümün konumuz açısından dikkat çekici yönü; Malatya Sultanı Tuğrul Arslan'ın babalığı Belek'e ait Gerger ve Masara'yı almasıdır. Bu nedenle Harput Artuklu Bey'i Süleyman ile mücadeleye başladılar.¹³¹

Belek'in ölümü, Malatya'yı almak isteyen Emir Gazi'ye bir fırsat doğurdu. Yukarıda bahsettiğimiz Artuklu Süleyman ile Malatya sultanı Tuğrul Arslan arasındaki hâkimiyet mücadelesi, bu şehri de kapsıyordu. Emir Gazi, önüne çıkan fırsatı değerlendirip I. Mesud ile birlikte Malatya üzerine yürüdü. Emir Gazi Malatya'yı almak, I. Mesud kardeşi Tuğrul Arslan'dan kurtulmak amacındaydılar. Neticede Danişmendliler, Malatya'yı aldı. Bu dönemde Artuklu Harput Bey'i Süleyman, Meyyâfârikîn'de öldüğünden, Emir Gazi ona ait Harput (Hısn Ziyâd) üzerine yürüdü. Fakat Artuklu Sökmen oğlu Davud, ondan önce davrandı. Minşar Kalesini alan Emir Gazi'ye karşı savaşmayan Davud kaçtı.¹³²

Konumuz açısından önemli olan, Emir Gazi'nin faaliyetlerinde I. Mesud'un ona verdiği destektir. Malatya'nın Emir Gazi'ye, Tuğrul Arslan'dan kurtulmak üzere verilmesi, diğer kardeş Arab'ı çok kızdırdı. Hemen bir ordu hazırlayıp kardeşi Mesud'un üzerine yürüdü. Emir Gazi'nin Artuklular ile uğraşması ona bu fırsatı verdi. Yani Emir Gazi damadının yanında olsaydı, Arab bu saldırıya cesaret edemezdi. Kardeşine yenilen Mesud, önce Bizans'tan, sonra kayınbabasından yardım istedi. Bizans para yardımı yaptı. Oysa askeri yardım elzemdi. Bunu da Emir Gazi sağladı. Güçlerini birleştiren kayınbaba- damat, Arab'ı mağlup ettiler. Emir Gazi ve Arab arasında meydana gelen savaşlar devam etti. Neticede Arab, Bizans'a sığındı. Bir daha faaliyeti görülmedi. Diğer kardeş Tuğrul Arslan, Malatya'yı geri almaya çalıştıysa da başarılı olamadı. O da Artuklulara sığındı. Onun da bir daha faaliyeti görülmedi.¹³³

¹³⁰ Bkz., s.21–22

¹³¹ Turan, Türkiye, s.167

¹³² Turan, Türkiye, s.168

¹³³ Koca, Malazgirt'ten Miryokefalon'a, s.111–114

1144'te meydana gelen bir olay konumuzu ilgilendirir tarzda gelişti. Bu yıl Davud b. Sökmen öldü. Yerine oğlu Kara Arslan geçti. Kara Arslan, Hısn-ı Keyfâ Artuklu kolunun yanında Harput, Palu çevresine de hükmediyordu. Ancak abisi Arslan Doğmuş ona rakip oldu. Amacına ulaşmak için Musul Emiri Atabeg İmâdeddin Zengi'den yardım istedi. Zengi, yardım amacıyla geldiği yörede, Siirt-Çermük arası geniş bir bölgeyi ele geçirdi. Bunun üzerine Kara Arslan, Sultan I. Mesud'a başvurarak 20 bin kişilik asker yardımı aldı. Bu dönemde Anadolu'daki hâkimiyeti ele geçiren Sultan Mesud'un yardımı caydırıcılık etkisi yarattı. Neticede Zengi geri çekildi.¹³⁴

Bahse konu olaydan şu sonucu çıkarmak mümkündür. Artuklular; Anadolu Selçukluları, Haçlılar, Zengiler vb. bölge sultanlık ve emirliklerine karşı denge politikası izliyorlardı. Yukarıda görüldüğü gibi yörenin güçlü adamı Zengi'ye karşı, yeni toparlanmış ama güçlü olan Mesud'tan yardım istediler. Güç dengesi Eyyûbîlere geçtiğinde ise kendilerini korumak amacıyla, bu güçlü Devlete sığınıyorlardı. Hatta Haçlılarla dahi ittifak içine girdikleri oldu. Bütün bu politikalar, kendilerinin üç kol halinde yaşamaları ve birlik, bütünlük sağlayamadıklarından dolayı, güçlü bir himaye aramalarından kaynaklanıyordu. Bunun yanı sıra, Nureddin Zengi, Sultan Mesud gibi kişilerin yanında, Haçlılara karşı savaşır, önemli zaferlerin kazanılmasında da etkin oldular.

¹³⁴ İbnu'l-Ezrak, s. 73 vd.; Turan, Türkiye, s.179 ;Üremiş, a.g.e.,s.89; Sevim-Yücel, "a.g.m".,s.166

IV. II. KILIÇ ARSLAN DÖNEMİ (1155–1192)

Sultan I. Mesud'un ölümü üzerine yerine geçen oğlu II. Kılıç Arslan, Elbistan Meliki idi. Sultanlığının ilk yıllarında kendisine karşı Atabeg Nureddin Mahmud, İmparator Manuel, Danişmendli Yağı-basan, II. Kılıç Arslan'ın kardeşi Şahinşah, Kayseri Meliki Zunnün, Malatya Emiri Zulkarneyn bir ittifak oluşturdular. Bu zor durumdan kurtulma çaresi olarak, İstanbul'a gidip, Manuel ile anlaşma imzalayan II. Kılıç Arslan, bu ittifaka dâhil olanlarla hesaplaşmak istedi. İlk hedefi Yağı-basan ve kardeşi Şahinşah'tı.

Yukarıdaki ittifak olayında yer alan Yağı-basan, aynı zamanda Artuklu Harput Emiri Kara Arslan'ın kayınbabasıdır. Kara Arslan o sıralar Diyarbekir (Âmid) üzerine bir sefer düzenlemiş ama netice alamamıştı. Damadının meşguliyetinden istifade etmek isteyen Yağı-basan, Harput, Çemişgezek bölgelerini istila ettikten sonra, Kızan (Hızan), Karsan, Tell Padrig gibi yerleri talan etti. Aldığı esirleri Kemah'a götürdü. Ülkesinin Kayınbabası tarafından talan edildiğini duyan Kara Arslan, yanında bulunan Mardin Emiri Necmeddin Alpi ve Erzen, Bitlis Emiri Fahreddin Devletşâh olduğu halde, Diyarbekir muhasarasını kaldırıp Kayınbabası ile hesaplaşmak istedi. Ancak araya kış mevsiminin girmesi, bu düşüncesini gerçekleştirmesine mani oldu.¹³⁵

Doğal olarak bu durum, Yağı-basan'ın iki düşmanını dost yaptı. Çünkü Yağı-basan, II. Kılıç Arslan'a düşmanlıkta çok ileri gitmişti. II. Kılıç Arslan'a gelin gelen nikahlı zevcesini kaçırıp, hile-i şeriyye ile yeğeni Zunnün ile evlendirmişti. Artuklu-Yağı-basan ihtilafı olunca, Artuklular II. Kılıç Arslan'a karşı oluşturulan ittifakta bulunmadılar. Aksine Anadolu Selçuklularının yanında yer aldılar.

Artuklu Beyleri, Yağı-basan'a karşı giriştikleri ve araya kışın girmesi nedeniyle erteledikleri ileri harekâtlarına, 1164 yılında tekrar başladılar. Bu durum II. Kılıç Arslan için paha biçilmez bir intikam fırsatı doğurdu. Bizans ile yaptığı anlaşma sonucunda sırtını güvenceye alan Sultan, Yağı-basan'ın üzerine yürüdü. Zor durumda kalan Yağı-basan Şahinşah ile buluşmak üzere Çankırı'ya kaçtı. Amacı Şahinşah ile birlikte hareket edip mücadeleye devam etmektir. Ama ömrü buna yetmedi. 1164 yılında öldü.¹³⁶

¹³⁵ Turan, Türkiye, s.202;Üremiş, a.g.e., s.114-115

¹³⁶ M.Abdulhaluk Çay, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, İstanbul 1984, s.39–40. Ayrıca bkz. Turan, Türkiye, s.202; Koca, Malazgirt'ten Miryokefalon'a, s.169;Üremiş, a.g.e., s.114-115

Bu olay yine doğal bir ittifakı gündeme getirmektedir. Çünkü Yağı-basan'a düşmanlık, II. Kılıç Arslan ve Artuklu Beylerini yakınlaştırmıştır.

Ancak, bölgenin siyasi şartlarına göre meydana gelen doğal ittifaklar uzun sürmüyordu. Çünkü yeni gelişmeler, yeni tavırları gerektiriyordu. Nitekim yukarıda bahse konu olan ittifak, Atabeg Nurettin Mahmud'un yeni bir girişimi nedeniyle bozuldu.

Nureddin Mahmud, Haçlılara karşı elde ettiği başarılarından dolayı büyük itibar sahibi olmuştu. Haçlılara karşı mücadele eden Müslüman hükümdarların, birbirlerine düşmesini tasvip etmiyordu. Bu nedenle hükümdarlar arası bir anlaşma zemini aramaktaydı. Ama kendisine rakip olarak gördüğü II. Kılıç Arslan'ın Anadolu'da güçlenmesi, onu bir hayli endişelendiriyordu. Bu nedenle Danişmendlileri Sultan'a karşı destekleme kararı aldı. Bir de II. Kılıç Arslan'a karşı yeni bir ittifakın temellerini attı. Bu ittifaka dahil olan zümreler konumuz açısından önemlidir. Çünkü, yukarıda II. Kılıç Arslan ile ittifak halinde gördüğümüz Artuklular, bu kez karşı ittifakta yer aldılar. Bu ittifakta Nureddin Mahmud'un yanı sıra Danişmendliler, Mardin-Harput Artukluları ve Şahinşah bulunmaktaydı. Nureddin Mahmud, II. Kılıç Arslan'a bir mektup gönderip, bazı şartlar ileri sürdü. Ancak, II. Kılıç Arslan elçileri bir süre oyaladı ve nihayet ret kararı verdi. İttifaka dâhil olanlar, Sivas'tan Kayseri'ye doğru hareket ettiler. Ordular karşı karşıya gelince, birbirlerine saldırma cesareti gösteremediler. Ardından gelen kıtlık ve bu sırada Haçlıların Nureddin Mahmud'a ait topraklara tecavüz etmesi, anlaşmayı zaruri hale getirdi.¹³⁷

Atebeg Nureddin Mahmud'un yerine geçen Selahaddin Eyyübî zamanında, II. Kılıç Arslan güçlenmiş, Miryokefalon savaşını kazanmış ve Anadolu'da Türklerin kalıcı olduklarını ispatlamıştı. II. Kılıç Arslan kazandığı bu zaferi, Eyyübî'ye de bildirdi.

Bu savaştan sonra II. Kılıç Arslan'ın hedefinde Malatya vardı. Şehir Danişmendli Muhammed'in idaresindeydi. Sultan şehri kuşatınca, şehirde kıtlık başladı. Danişmendli Emir, hayatını teminat aldıktan sonra Harput'a gitti. Sultan, Malatya'yı teslim aldı. Danişmendlilerin Malatya koluna son verdi. II. Kılıç Arslan'ın Danişmendlileri bu şekilde

¹³⁷ Osman Turan, "Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan", Türkler Ansiklopedisi, VI, Ankara 2002, s.568-569; Yaşar Bedirhan, Ortaçağ Tarihi, Konya 2004, s.258; Çay, a.g.e., s.42-43

sona erdirmesi, Artuklu Beylerini endişeye sevk etti. Devrin güçlü hükümdarı Eyyûbî'ye elçi gönderip, himayesini talep ettiler.¹³⁸ Bu hareketleri, bir nevi korku salma amacına yönelikti.

Yukarıda değindiğimiz denge politikasının örneğini, bu olayda görüyoruz. Çünkü Artuklu Emirleri, yavaş yavaş sona eren Danişmendlilerin akıbetini gördüler. Sonlarının onlara benzeyebileceğinden endişe ediyorlardı. Bu nedenle, Devletlerinin devamını sağlamak için güçlü bir sultana karşı, bir başka hükümdarın himayesine girdiler.

Bölgedeki politik gelişmeler, Nureddin Mahmud gibi Eyyûbî'yi de, II. Kılıç Arslan'a rakip yapmaya başladı. Çünkü, II. Kılıç Arslan'ın şarka dair planları vardı. Aynı zamanda, Eyyûbî'nin de hâkimiyetini Dicle ile Fırat arasına yayma politikası mevcuttu. Aynı coğrafya üzerinde emelleri bulunan iki güçlü hükümdarın, karşı karşıya gelmesi kaçınılmazdı.

Nitekim 1179 yılında II. Kılıç Arslan, Eyyûbî'den Ra'bân Kalesini istedi.¹³⁹ Bu teklif şiddetle ret edildi. Sultan buranın alınması için asker gönderdi. Eyyûbî'de aynı şekilde kaleyi savunmak için asker gönderdi. İki kuvvet arasında meydana gelen savaşta, II. Kılıç Arslan tarafı mağlup oldu.¹⁴⁰

Sonraki gelişmeler, Artukluların olumsuz davranışları nedeniyle daha tehlikeli olmaya başladı. Zira Hısn-ı Keyfâ ve Diyarbekîr Artuklu Emiri Kara Arslan'ın oğlu Nureddin Muhammed, II. Kılıç Arslan'ın kızı Selçuka hanım ile evliydi. Münecimbaşı, N. Muhammed'in bir çengi kadına tutulduğunu ve onunla evlendiğini belirtir. Bu kadın, kocasını etkisine aldı. N. Muhammed Selçuklu Prensesini ihmal ediyor ve hatta kötü muamelede bulunuyordu. Selçuka Hanım, babasına müracaatla yaşadıklarını anlatıp, yardım talep etti. Bu durum II. Kılıç Arslan'ın N. Muhammed'i cezalandırmak amacıyla, kızını evlendirirken düğün hediyesi olarak verdiği birkaç kaleyi istemesine sebebiyet teşkil etti. Bu amaçla II. Kılıç Arslan sefere çıktı. Sonunun kötü olacağını gören N. Muhammed, Eyyûbî'ye müracaatla himayesine girdi.¹⁴¹

Olayın bundan sonraki kısmını Münecimbaşı şu şekilde özetler: Selâhaddin, Kılıç Arslan'a haber gönderip, Artuklu ülkesinden el çekmesini istedi. Kılıç Arslan cevabında

¹³⁸ Turan, Türkiye, s.211

¹³⁹ Bu kale daha önce Anadolu Selçukluları'na aitti. Ancak Nureddin Mahmud tarafından alınmıştı.

¹⁴⁰ Münecimbaşı, Münecimbaşı'ya Göre Anadolu Selçukluları, nşr. Hasan Fehmi Turgal, İstanbul 1935, s. 17

¹⁴¹ Sevim-Yücel, Türkiye Tarihi, s.166

olayın iç yüzünü anlattı. Elçiler gidip geldiler. Problem çözülmeyince Selâhaddin, Franklarla uzlaşarak sırtını sağlama aldı. Bir ordu hazırladı ve savaşmak üzere hareketlendi. II. Kılıç Arslan, Eyyûbî'nin yaklaştığını anlayınca becerikli bir elçisini¹⁴² görüşmelerde bulunmak üzere gönderdi. Kılıç Arslan, durumu tüm açıklığıyla anlatıp, olayın bir namus işi olduğunu, elçi vasıtasıyla bildirdi. Ancak Selâhaddin, N.Muhammed üzerindeki himayesini kaldırmaya niyetli değildi. İş sınımış güngörmüş elçi o gece çadırına çekilip, ertesi gün tekrar huzura çıktı. Söyleyeceği tüm sözlerin kendisine ait olduğunu, II. Kılıç Arslan ile bir alakasının olmadığını belirterek konuştu: “Sultanım ne çirkin bir iş oluyor. Siz acundaki (Dünya, Cihan, Zaman) sultanların en büyüğü, en şanslısı bulunuyorsunuz. Size yakışır mı ki sınırlarınızdaki Yağlıları, Frenkleri olduğu gibi koymuş, din uğrunda yaptığınız savaşları bırakmış uzaklardan bir takım kümeleri savaşa çağırılmış, bu yüzden yığınlarla akçe dökmüş bulunuyorsunuz. Bir kahpenin arzusunu korumak için bu denli ağır işlere katlanıyorsunuz. Acun sultanları önünde, Halife katında bu işiniz anıldıkça sizin için ne diyeceklerdir. Kılıç Arslan’ı ölmüş sayınız. Onun namusu çiğnenmiş kızı senden koruma, yardım dilenmek için beni göndermiş, özüne karşı yapılan bu alçaklıklardan yanıp yakılmış bulunsun. Böyle bir yalvarışa göz yummak sizin yüce urunuza yakışır mı, dedi.” Bu sözler üzerine bir süre düşünen Selâhaddin, elçiye hak vererek: “Tanrı’ya ant içiyorum söyledikleriniz hepsi de doğrudur, ne isterseniz öyle yapınız. Ancak Kara Arslan oğlu bana güvenip gelmiş, benden koruma umarak bana sığınmış. Ben onu korumaktan nasıl vazgeçebilirim. Siz kendisi ile birleşiniz, görüşünüz, bir barış yolu bulunuz. Ben de sizinle birliğim ve size yardım ederim. Ben de bu işi çok iğrenç bulmaktayım,” dedi. Elçi ile Kara Arslan’ın oğlu görüştüler ve şu karara vardılar. N. Muhammed bir yıl sonra çengiyi bırakacak. Bırakmayacak olursa Eyyûbî’den yardım isteme yüzü olmayacaktı. Böylece barış oldu.¹⁴³

Günümüz magazin haberlerini andıran bu olay, sanki buz dağının görünen kısmını andırıyor. Çünkü bir şarkıcı kadın uğruna, iki Müslüman liderin, binlerce kişilik ordularını karşı karşıya getirip, savaştırmaya niyetlenmeleri mantıklı değildir. Kanaatimizce; olayın temelinde, Eyyûbî ile II. Kılıç Arslan’ın Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile ilgili planları yatmaktadır. Çünkü Dicle ile Fırat arası topraklar, tarihte daima cazibeli yerler olmuştur. Nitekim Eyyûbî, buralara doğru genişlemek istiyordu. Öyle görünüyor ki, II. Kılıç Arslan kızının durumundan yararlanmak suretiyle, hem N. Muhammed’i cezalandırmak hem de Güneydoğu Anadolu’ya hâkim olmak amacını güdüyordu. En azından bölgedeki etkinliğini

¹⁴² Vezir İhtiyareddin Hasan

¹⁴³ Müneccimbaşı, s.17–19

arttırmaya yönelik bu hareketin önlenmesi, Eyyûbî'nin siyasi amaçlarına uygun düşüyordu. Çünkü II. Kılıç Arslan gibi güçlü bir sultanın hemen yanı başında bulunmasına endişe ile bakıyordu. Bölgenin üç parçaya bölünmüş Artuklu Emirlerinin elinde olması, daha güvenli bir durum teşkil etmekteydi. Bu nedenle Eyyûbî, Artuklu hükümdarını desteklemekle istediğini almış gözüküyor. Çünkü savaş olmadan Artuklu Emirliğinin devamı sağlanmıştır.

V. II. SÜLEYMAN –ŞÂH DÖNEMİ (1196–1204)

II. Kılıç Arslan'ın 1192 yılında ölümü üzerine, küçük oğlu I.Gıyaseddin Keyhüsrev sultan oldu. 6 yıl süren sultanlığına birinci sultanlık dönemi denilmiştir. Bu dönemde meydana gelen olayları, II. Gıyaseddin Keyhüsrev başlığı altında inceleyeceğiz. Bu ilk dönem, II. Süleyman- Şah'ın 1196'da Konya'yı ele geçirmesiyle sona erer.

Dönemin önemli özelliği merkeziyetçi, toparlayıcı bir yapı arz etmesidir. Çünkü II. Kılıç Arslan, memleketi oğulları arasında paylaşarak, parçalanmış bir ülke devretti. Kudretli ama şiddetli bir sultan olan II. Rukneddin Süleyman Şah, kardeşlerini kendisine bağladı veya bertaraf etti. Malatya Meliki M. Kayserşah ve Ankara Meliki Muhiddin Mesud dışındaki kardeşlerinin hâkimiyet bölgelerini kendine bağladı.¹⁴⁴ 1200 yılında Malatya'yı da kardeşi M. Kayserşah'tan aldı.¹⁴⁵

Bu merkeziyetçi politikadan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi de nasibini aldı. Süleyman Şah, Bizanslıları haraca bağlayıp, Ermenileri cezalandırdıktan sonra, söz konusu bölgede yayılma ve burayı da kendi merkeziyetçi yapısına dâhil etme siyasetine başladı.¹⁴⁶

Yukarıda da bahsi geçtiği gibi, Malatya'yı kardeşinden aldı. Daha sonra Artuklu ülkesine yönelen II. Süleyman Şah, Harput Artuklularına hâkimiyetini kabul ettirdi.

II. Süleyman Şah, Gürcülere karşı büyük hazırlıklar yaptıktan sonra bir sefere çıktı. Bu seferde Harput Artukluları da yerini aldı. Bu durum, II. Süleyman Şah'ın Harput'u

¹⁴⁴ Turan, Türkiye, s. 247–248

¹⁴⁵ Bedirhan, a.g.e., s.264

¹⁴⁶ Turan, Türkiye, s.251

hâkimiyetine almasının neticesi olsa gerektir.¹⁴⁷ Gürcüler karşısında yenilgiye uğradığı halde Güneydoğu'daki nüfuzu devam etti.

Nitekim olayların gelişimi, bahsettiğimiz nüfuzun devamını anlaşılır hale getirmekte, aynı zamanda bölgedeki Selçuklu-Eyyûbî gerginliğini de tekrar hatırlatmaktadır. 1200-1201'de meydana gelen şu hadise, bahse konu olay için önemli bir örneklik teşkil etmektedir: Âmid ve Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı II. Sökmen, Beyliğini kardeşi Mahmud'a bırakmamak için, onu Harput'a uzaklaştırıp damadı Ayaz'ı veliahd yapmıştı. II. Sökmen'in ölümünden sonra vezir ve emirler Mahmud'u Âmid'e davet ettiler. Ondan önce davranan Ayaz, Âmid'e vardysa da, Mahmud bütün ülkeyi ele geçirip Ayaz'ı hapsedirdi. Bölgedeki bu çatışmaları duyan II. Süleyman Şah, Âmid'in iç işlerine müdahale etti ve Ayaz'ı serbest bıraktırdı. Bölgeden ayrılan Ayaz, Selçuklu Devletinin Emirleri arasına katıldı.

Anadolu Selçukluların bölgedeki etkisi karşısında harekete geçen Eyyûbî Hükümdarı Melik Adil, oğlu Eşref komutasında bir ordu göndererek, 1202 yılında Mardin'i kuşattı. Ancak istedikleri neticeyi alamadılar. Çünkü Mardin Artuklu Emiri Artuk Arslan, Anadolu Selçuklu Sultanının himayesine girdi. Bu bilgiyi İbnu'l Adim'e dayandıran A. Üremiş; Eyyûbîlerin, Artuk Arslan-II. Süleyman Şah ittifakından çekindiklerini ve netice alamadıklarını belirtir.¹⁴⁸

Burada da görülen, iki hükümdarın uzaktan birbirini kontrol etme şeklindeki politikalarından istifade etmeye çalışan Artuklu hükümdarları, bölgede ömürlerini uzatmaya çalışmalarıdır. Zaten bu politikaları sayesinde Anadolu Selçuklu Devletinden daha uzun yaşadılar.

¹⁴⁷ Turan, Türkiye, s.252-257

¹⁴⁸ Üremiş, a.g.e., s.149-150

VI. I. GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ (1205–1211)

II. Süleyman Şah'ın Gürcistan seferinde ölmesi üzerine, yerine oğlu III. Kılıç Arslan tahta çıktı (1204–1205). Ancak tahtta 1 yıldan az gibi bir süre kaldı. Zira I. Gıyaseddin Keyhüsrev gelip Konya'yı kuşattı. Kuşatmanın uzun sürmesi ve Konya çevresine zarar vermesi üzerine, III. Kılıç Arslan şehri teslim etme kararı verdi. Bu şekilde I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in II. Saltanat dönemi başladı.¹⁴⁹

Birinci sultanlık döneminin bitiminde, bir süre şehir şehir dolaşan ve en son İstanbul'a gidip sığınan Sulta'nın uğrak yerlerinden biri Âmid idi. Burada çok iyi karşılanıp hizmet gören sultan, bir süre kaldıktan sonra Ahlat'a gitti.¹⁵⁰ Sultanın bu kadar çok dolaşması, II. Süleyman Şah'ın caydırıcılığı yüzünden olsa gerektir. Burada konumuz açısından önemli olan husus, Sultan'ın sürgün hayatının kısa bir dönemini Âmid'te geçirmesidir.

İkinci saltanat döneminde devlet sınırları içinde büyük bir gaile meydana gelmedi. Bu istikrar çevreye de yansdı. Metbû bir sultan olarak himayesi arandı. Nitekim Eyyûbî hükümdarı Melik Âdil'e karşı hâkimiyetini devam ettirmek isteyen, Harput Artuklu Meliki Nizameddin Ebu Bekir, himaye istedi. II. Süleyman Şah'ın sağladığı himayeyi I. Gıyaseddin'den de istediler. Çünkü Diyarbekîr Artuklu Emiri Kara Arslan'ın torunu Nasreddin Mahmud, Melik Eşref ile birlikte Harput'u kuşatmışlardı. I. Gıyaseddin, Harput'a bir birlik gönderdi. Bu birlik Malatya'ya varınca kuşatmayı geri çekmek durumunda kaldılar.¹⁵¹

Eyyûbîler ile Güneydoğu hususunda rakip olan Anadolu Selçukluları, bu şekilde etkinliğini artırma politikası içindeydiler. İşin garip tarafı; Eyyûbîlerin bölgedeki bazı emirleri de Gıyaseddin'den himaye talep etmişlerdi. Örneğin, Sümeysat(Samsat) Emiri Melik Efdal, Harputlu Emiri Nizammeddin ile birlikte himaye istemişlerdi. Bu durum Anadolu Selçuklularının bölgedeki etkinliğinin arttırdığının belirtisidir. Çünkü Diyarbekîr Artuklu Emiri, bu sırada Melik Âdil'e itaat arz etmişti. Harput kuşatmasında Melik Âdil'in oğlu Eşref ve Diyarbekîr Artuklu Emiri Nusreddin Mahmud birlikte hareket etmişlerdi.

¹⁴⁹ İbni Bibi, el-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el- Ca'feri er- Rupadi, El- Evamirü'l- Ala'ie Fi'l-Umuri'l- Ala'ie (Selçuk Name), I, Haz. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s.104–108

¹⁵⁰ İbni Bibi, I, s. 63–66

¹⁵¹ Münecimbaşı, s. 27;Turan, Türkiye, s.277

Eyyûbîlerin desteğindeki ordu, I. Gıyaseddin'in duruma müdahale edeceğini anladıklarında geri çekildiler. Bu durum Anadolu Selçuklularının bölgeye nüfuz konusunda geldikleri noktayı gösterir.

İkbal döneminin başlangıcı olarak kabul edilebilecek bu dönemde, I. Gıyaseddin Güneydoğu'ya hiç sefer düzenlemeden, nüfuzla sahip oldu. Çünkü devleti güçlü idi ve çevre emirliklerin himayeye ihtiyaçları vardı. Eyyûbî himayesine giren emirlerden çekinenler, Selçukluların himayesini arıyorlardı.

VII. I. İZZEDDİN KEYKAVUS DÖNEMİ (1211–1220)

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in İznik Rum Devleti ile yaptığı savaşta öldürülmesi üzerine, devlet erkanı büyük oğlu I. İzzeddin Keykavus'u başa getirdi. Ama O'nun çok önemli bir rakibi vardı: Alâeddin Keykubad. Devlet erkanı Malatya'da bulunan İzzeddin Keykavus'u davet ettiler. Kayseri'ye gelip tahta oturan I. İzzeddin Keykavus, Konya'ya hareket emek üzereyken, Tokat Meliki Alâeddin Keykubat'ın saldırısına uğradı. Ancak bu saldırıyı bertaraf eden I. İzzeddin, Konya'ya vararak tahta oturdu. Alaeddin Keykubat'ın peşini bırakmayan I. İzzeddin, uzun uğraşlardan sonra onu 1213 yılında Minşar Kalesine hapsedirdi. Böylece rahatlayan Keykavus, artık icraatlarına başlayabilirdi.

Aslında I. İzzeddin Keykavus, araştırma konumuza yakın bir coğrafya da meliklik yapmıştı. 6 yıl olarak kaldığı Malatya Melikliği hakkında fazla bir bilgimiz mevcut değildir.¹⁵² Ancak bu dönemde meliklerin muhtariyetleri söz konusu olmadığı için, merkeze bağlı bir vali konumunda olması gerekir.¹⁵³

I. İzzeddin Keykavus'un önemli politikalarından biri, denizlere açılmak ve limanlar vesilesiyle, deniz ticaretinden istifade etmek şeklindedir. Melik Alâeddin'in yarattığı otorite bunalımından yararlanan Antalya Rumları, Selçukluların tek ihracat ve ithalat limanını ele geçirmişlerdi. Yani Selçuklular, bir kara devleti niteliğine bürünmüşlerdi.¹⁵⁴

¹⁵² Salim Koca, Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211–1220), Ankara 1997, s. 13

¹⁵³ Turan, Türkiye, s.293–294

¹⁵⁴ Koca, a.g.e.,s.29-30

I. İzzeddin Keykavus ise Karadeniz'e yönelmekle işe başladı. Önemli ticaret merkezi ve liman kenti Sinop'u 1214'te fethetti. Böylece Karadeniz'e açılan bir ticaret kapısı elde etti. Sonra 1216 yılında, Antalya Rumlarını cezalandırma ve Akdeniz'e açılma amacıyla, bu bölgeye yöneldi. Burayı Antalya Rumlarından geri alan I. İzzeddin Keykavus, İki Denizin Sultanı (Sultanü'l-Bahreyn) unvanıyla Konya'ya döndü.¹⁵⁵

Görüldüğü gibi I. İzzeddin Keykavus, ülkesini bir kara devleti olmaktan kurtardı. Karadeniz ve Akdeniz'e açılan ticaret kapıları açtı. Doğal olarak bununla yetinmeyeceği hemen akla geliyor. Nitekim Anadolu-Suriye kervan yolunun emniyetini sağlamak üzere Ermenileri itaata aldı. Böylece bu kervan yolunun da emniyetini sağlamış oldu.

Sultan I. İzzeddin, güney kara ticaretini açmaya kararlıydı. Bu amacına engel olacak iki faktör vardı. İlki Ermeniler, diğeri de Eyyûbîler idi. Yukarıda da değinildiği gibi ilk önce Ermenileri itaate aldı. Halep şehri bu açıdan stratejik bir yer niteliği taşıyordu. Daha doğrusu tarih boyunca Kuzey Suriye, cazibe merkezi olmuştur. Zaten Selçuklular için şarka yönelmek, bir nevi ailesel politika sayılabilir. I. Süleyman Şah ve I. Kılıç Arslan'ın, Doğu'ya yönelik amaçları uğruna can verdiklerini, daha önce belirtmiştik.¹⁵⁶

I. İzzeddin Keykavus'un Halep seferine, Eyyûbî hükümdarı Melik Zahir'in ölümü birinci derece amil oldu. Çünkü, şehri henüz çocuk yaşta olan Melik Aziz adına, annesi yönetiyordu. Bu durumu Halep'in bir idari zaafı olarak algılayan I. İzzeddin Keykavus, şehri alma kararı verdi.

Olaylara hikâyeci bir tarih anlatımı ile yaklaşan İbn-i Bibi, I. İzzeddin'in, devlet yöneticilerini toplayıp, kuzey Suriye bölgesini, fethedilmesi gerektiğini şu sözleri ile dile getirdiğini belirtir: "Aklıma Melik Zahir'in devletinin zayıfladığı, beldelerinin sıkıntıya düştüğü bu sırada Şam vilayetine saldırmak geldi. Çünkü o bölge şu zamanda yetenekli ve tecrübeli kimselerin itibar kefelerinde ağırlığa sahip olmayan bir çocuğun ve bir kadının eline düşmüştür. Eğer böyle bir kalabalıkla Şam vilayetine yürüyüp, onlar hazırlayıp savunma önlemlerini almadan oraya varırsak, Allah'ın izniyle devletimizin sancağını, mutluluk rüzgârıyla o ülkelerin kalelerinin şerefelerinde dalgalandırır, oraya bağlı beldelerin yönetimle

¹⁵⁵ Koca, a.g.e.,s.30-38

¹⁵⁶ Bkz., 23 ve 29.

bağlarını koparıp ve unutulmuş olan Selçuklu hanedanının adının ve namusunun tekrar hatırlanmasını sağlarız.”¹⁵⁷

Yukarıdaki konuşmayı değerlendirdiğimizde şu yargılara ulaşabiliriz. Bir kere, Kuzey Suriye'nin fethi, I. İzzeddin'in hemen aklına gelen bir günlük veya bir anlık bir düşünce değildir. Çünkü “ Aklıma bu bölgeyi fethetme geldi” diye başlayan cümle aslında uzun uzun siyasi mülahazaların neticesidir. Çünkü anılan bölge, Orta Doğu ticaretinin adeta pazar yeri olma özelliğindedir. Aynı zamanda Anadolu'dan geçen doğu-batı ve kuzey-güney transit ticaretine aracılık yapıyordu. Kısacası bu bölgeler, ticari açıdan epey büyük önem taşıyordu. Zaten ilk çağlardan beri, Kuzey Suriye bölgesi mücadele sahası olmuştur. Bu açıdan değerlendirildiğinde II. İzzeddin Keykavus, yeni bir ekonomik atılım yapmak istiyordu. Karadeniz ve Akdeniz'e açılan Sultan, kara ticaretinin de kavşak noktalarından birini ele geçirmek istiyordu.¹⁵⁸

Aynı zamanda, I. İzzeddin'in yukarıda zikrettiğimiz son cümlesi, bölgeye daha önce hâkim olmuş Selçuklu Hanedanının adının tekrar anılmasını istemesi, söz konusu bölgede vatan kurma fikrinden de ileri gelmektedir.

Bütün bunlar, Haleb Eyyübî hükümdarı Melik Zahir'in ölümü ve yerine geçen oğlu Melik Aziz'in küçük yaşta olması ile birleştirildiğinde, fetih hemen hemen zaruri hale geliyordu. Çünkü Melik Aziz'in annesi devleti idare ediyordu.¹⁵⁹ Bu durum bölge hükümdarların iştahını kabartıyordu. Bu nedenle I. İzzeddin Keykavus, bölgeye başka bir hükümdar sahip olmadan, hemen harekete geçmek istiyordu.

Bunun üzerine I. İzzeddin, ordusunu hazırladı ve bölgenin fethi için ileri harekâtına başladı. Zaten bazı Halebli devlet adamları Sultanı davet etmişlerdi. Daha önceden Anadolu Selçuklularına itaat arz eden Eyyübîlerin Sumeysat hükümdarı Melik Efdal'ı, Sultan buraya emir olarak atamak düşüncesindeydi. Nitekim, Melik Efdal ile bu hususta anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre: Haleb alınır alınmaz Melik Efdal'a bağlanacak, O da Sultan'ın hâkimiyeti

¹⁵⁷ İbni Bibi, s. 201

¹⁵⁸ Koca, I. İzzeddin Keykavus, s. 47

¹⁵⁹ Münecimbaşı, s. 37

altında kalacaktı. Melik Eşref'in elinde bulunan Urfa ve Harran bölgesi Sultan'a ait olacaktı.¹⁶⁰

Müneccimbaşı, konu ile ilgili olarak, Sultan'ın ilk önce yolu üzerinde Mirziban (Merzuban), Ra'yan (Ra'ban) ve Tellibaşer (Tel-Başer) kalelerini aldığını ve buralara sakmanlar yerleştirip ilerlediğini belirtir. Bu arada Haleb üzerine gelen I. İzzeddin'den haberdar olan çocuk ve annesi, Melik Eşref'ten yardım istediler. İbni Bibi'nin çocuk ve annesinden kastı, Melik Aziz ve annesidir. Ancak İbnu'l- Esir'e göre söz konusu yardım fikri, Melik Aziz'in Atabegi Şihâbeddin Tuğrul'dan gelmiştir. Bu yardım karşılığı, Melik Eşref'in itaatine gireceklerini, hutbeyi adına okutacaklarını, Sikkelerin üzerine adının kazınacağını vaad ediyordu.¹⁶¹

İşte konumuzu ilgilendiren husus, tam bu noktada kendisini göstermektedir. Çünkü Melik Eşref, Melik Aziz'in dayısıydı. Hem akrabalık duygusu, hem de siyasi şartların ağırlığı onu yardım etme hususunda zorluyordu. Melik Eşref; Türk, Arap ve Kürtler' den müteşekkil bir ordu ile harekete geçti.¹⁶² Haleb'e doğru yol alırken, yanında Artuklu Âmid hükümdarı da vardı.¹⁶³ Bölgede siyasi şartlara göre taraflarını belirleyen Artuklu hükümdarları, Melik Eşref'in itaatini bu zamanda daha uygun görmüş olmalıydılar. Yukarıda İbni Bibi'nin Türk, Arap ve Kürt unsurlarını sayarken kastettiği Türkler; Âmid Artukluları olsa gerektir.

Savaşın gelişim süreci konumuz dışındadır. Ancak I. İzzeddin Keykavus'un burada yenildiğini ve hatta bu hususta bilgi veren kaynaklara göre; O'na bağlı emîrlerden bazılarının ihanetine uğradığını belirtelim. Daha önce hep galip gelen ve İbni Bibi'nin "Galip Sultan" unvanını kullandığı I. İzzeddin Keykavus ilk defa mağlup olmuştu. İbn Kesir; Anadolu hükümdarının mağlup, askerlerinin perişan olduğunu, Keykavus'un ziyan ve hüsrân içinde geri döndüğünü belirtir.¹⁶⁴ Hatta Sultan'ın mağlubiyet karşısında duyduğu üzüntü öfkeye dönüştü ve ihanetinden şüphe ettiği¹⁶⁵ emîrlerini bir evde toplayıp yaktı. Sonra pişman olan

¹⁶⁰ Turan, Türkiye, s.316

¹⁶¹ İbnu'l-Esir, XII, s. 303; Münecimbaşı, s. 37

¹⁶² Münecimbaşı, Gös. Yer.

¹⁶³ Turan, Türkiye, s.317

¹⁶⁴ İbn Kesir, XIII, s. 184

¹⁶⁵ İbn Bibi; "Sultan'ın emirleri bu hususta tamamen masumdur. İhanet şaiyasını kopartan, Melik Eşref'in harp hileleridir." demektedir. Bkz. İbn Bibi, s.213–216

sultan, o evin yerine bir mescit yaptırdı. Elbistan'da Yanık Mescit adıyla bilinen mescidin, Sultan İzzeddin'in yaptırdığı mescit olduğuna dair rivayetler mevcuttur.¹⁶⁶

Bu savaştan sonra Melik Eşref'in etkinliği arttı ve İbn Kesir'in kaydına göre Sincar şehri de, onun hâkimiyetine geçti.¹⁶⁷ Ayrıca Sultan I. İzzeddin intikam hırsı ile tekrar hazırlıklara başladı. Yukarıda Melik Eşref'in yanında olduğundan bahsettiğimiz Artuklu Âmid Emiri Nasreddin Mahmud, Melik Eşref'in artan nüfuzundan çekinmeye başladı. Erbil hükümdarı Muzaffereddin Çök-beri de, Melik Eşref'in güçlenmesinden çekinmekteydi. Adı geçen iki hükümdar, müşterek olarak Keykavus'a müracaatla, Selçuklu tabiiyetini kabul ettiler. Ayrıca Hakkâri Kürt Emirleri de Keykavus'u Melik Eşref aleyhine tahrik ediyorlardı.¹⁶⁸

Melik Eşref'in yanında hareket eden Âmid Artuklu Emiri'nin saf değiştirip, Keykavus'a itaat arz etmesi, bahsini ettiğimiz denge politikasının gereğidir. Çünkü, Melik Eşref kazandığı zafer sonucu çok güçlenmiş ve Artuklular bundan endişe duymaya başlamışlardı. Bu endişe onları, bu kez bölgenin diğer güçlü Sultanı Keykavus'a yaklaştırdı.

VIII. I. ALÂEDDİN KEYKUBÂD DÖNEMİ (1220–1237)

I. İzzeddin Keykavus'un ölümü, I. Alâeddin Keykubâd'ın tahta geçmesini sağladı. Keykavus'un tahta geçecek çocuğu yoktu. Devlet adamları bir süre bekledikten sonra Alâeddin Keykubâd'ı tahta davet ettiler. 1220 yılında başlayan I. Alâeddin Keykubâd dönemi Anadolu Selçuklu Devleti gücünün zirvesini teşkil eder.

Artuklu coğrafyası, Selçuklu-Eyyûbî devletlerinin mücadele alanıydı. Yukarıda İzzeddin Keykavus'un Eyyûbî Meliki Eşref ile yaptığı savaş neticesi mağlup olduğunu belirtmiştik. I. Alâeddin ile yeni bir döneme başlayan Selçuklular, bu mağlubiyet sonrasında yeni açılımlara gitmesi gerekiyordu.

I. Alâeddin Keykubâd hiç zaman kaybetmeden, güçlü komşusu Eyyûbî Meliki Eşref'e bir elçi yollayarak, anlaşma zemini aradı. Yapılan görüşmelerden sonra, iki taraf birbirlerine

¹⁶⁶ Turan, Türkiye, s.318

¹⁶⁷ İbn Kesir, XIII, s.184

¹⁶⁸ Turan, Türkiye, s.318

karşı iyi niyetli ve imkânlar ölçüsünde destek olacaklarını taahhüt ettiler. Ayrıca Keykubâd, Melik Eşref'in hemşiresi ile evlenip akrabalık tesis etti.¹⁶⁹

I. Keykubad'ın bu girişimi, Moğol tehlikesi ile ilgiliydi. Çünkü Melik Eşref bölgenin güçlü hükümdarlarından biriydi. Artuklulardan Diyarbekir ve Meyyâfârîkîn'i almakla, Selçukluların yanı başına kadar gelmişti. I. Keykubâd, yanı başında güçlü bir düşman değil, güçlü bir dost istiyordu. En azından şimdilik böyle bir politika gerekiyordu. Çünkü Melik Eşref, Keykubâd'ın saltanattaki rakibini mağlup etmiş, savaştan sonra güçlenmiş ve Selçuklulara sınır komşusu olmuştu. Buna yaklaşmakta olan Moğol tehlikesini eklediğimizde, düşmanlık etmekte bir fayda olmayacağı aşikârdır. Böylece sınırlarını korumaya alan iki hükümdar başka bölgelerle ilgilenebileceklerdi.

Gelen Moğol tehlikesi I. Keykubâd'ın bazı fiziki tedbirler almasını gerektiriyordu. Ülkenin değişik yerlerinde surlar inşa veya tamir edildi. Ayrıca her seferinde problem olan ve Selçukluların sınırlarına tecavüzde bulunan, Ermenileri cezalandırmak istedi. Durum, yukarıda söz konusu edilen anlaşma gereği Melik Eşref'e bildirildi. Bu şekilde en azından muhalif bir tavır takınmasını engelleyecekti.¹⁷⁰

Sultan I. Alâeddin, Ermeni problemini hal ettikten sonra Doğu seferine başladı. Zira doğuda, bazen Selçuklulara bazen Eyyûbîlere tabiiyet arz eden ve siyasi duruma göre konum değiştiren emirlikler vardı. Bahse konu siyasi gelişmeler, doğal olarak ekonomiye yansiyordu. Çünkü söz konusu bölge, Kuzey Suriye kara ticaret bölgesinin yol güzergâhı niteliğindediydi. İstikrarsızlık büyük ekonomik tahribatlara neden olacaktı. I. Alâeddin Keykubâd zamanında, her yönüyle istikrarlı bir hava esmesine rağmen, Melik Eşref'in söz konusu coğrafyanın çok yakınında olması, bölge emîrlikleri arasında endişeye sebep oluyordu. Bu nedenle, Selçuklu-Eyyûbî devletleri arasında gidip-geliyor ve istikrarsızlık yaratıyorlardı. Anadolu coğrafyası üzerinde her yönüyle büyük ve güçlü bir devlet kurmaya çalışan Keykubâd, buna göz yumamazdı.¹⁷¹

Nitekim, I. Alâeddin'e bölgeye hareket etmeye fırsatını veren, bizzat Eyyûbî Melik Eşref oldu. Çünkü Âmid Artuklu Emiri Mesud, Melik Eşref aleyhine oluşturulan bir ittifaka

¹⁶⁹ Üremiş, a.g.e., s.205-206

¹⁷⁰ Turan, Türkiye, s.332-346

¹⁷¹ Emine Uyumaz, "Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd Dönemine (1220-1237) Bir Bakış" Selçuklular, İstanbul 2001, s.125

dâhil olmuştu. Bunu duyan Melik Eşref, yukarıda bahsi geçen Selçuklu-Eyyûbî anlaşmasına göre, Sultan I. Alâeddin'den Âmid üzerine yürümesini istedi. Kendisi bu sırada Mardin'i kuşatmış durumdaydı. I. Alâeddin, bu durumu siyasi düşüncelerine uygun bulmuş olmalı ki, hemen Âmid üzerine yürüdü. I. Alâeddin kendi hâkimiyetindeki Malatya'ya ulaştı. Buradan Âmid'e asker gönderdi. Bu kuvvetler ilk etapta Hısn Mansur, Sünkerâd (?) kalesini ve yakın yerleri fethettiler. Durumu öğrenen Âmid Emiri Mesud, Melik Eşref'e söz konusu ittifaktan ayrıldığını bildirdi. Melik Eşref, I. Alâeddin'e, Âmid' Emiri'nin kendisi aleyhine kurulmuş ittifaktan¹⁷² ayrıldığını ve askeri harekâta gerek kalmadığını, bu güne kadar aldığı yerleri kendisine terk etmesini bir elçi ile haber etti. Ancak I. Alâeddin'in elçiye cevabı sert oldu: “ Ben el- Eşref'in naibi miyim ki bana emir verecek ve yaptıklarından alıkoyacak?”¹⁷³

Melik Eşref, I. Alâeddin'in bölgeden ayrılmaya niyeti olmadığını anladı. Hemen kardeşinden yardım istedi. Arap ve Kürtlerden oluşan 10.000 kişilik bir orduyu Âmid Artuklularının yardımına gönderdi. Âmid, bu kuvvetlere 6.000 askerle katıldı. Yapılan savaşta Eyyûbî ordusu mağlup oldu. Kâhta, Hısn-ı Mansur, Çemişkezek gibi Malatya civarı kaleler Selçuklu ülkesine dâhil oldu. Bu galibiyetten sonra Sultan Kayseri'ye döndü.¹⁷⁴

I. Alâeddin'in zaferi bölge çapında hemen etkisini hissettirdi. Nitekim Melik Eşref'in sultan karşısındaki acizliğini gören Artuklu Emiri Mesud, I. Alâeddin'in affına sığınıp, her sene devletin belirleyeceği vergiyi ödeyeceğini, Selçuklu Sultan'ın buyuracağı hizmeti yerine getireceğini, bundan böyle kesinlikle itaatten çıkmayacağını taahhüt ederek, bir sürü hediyelerle meramını arz etti.¹⁷⁵

Mesud'un bu davranışından memnun olan I. Alâeddin, onu affetti. Emine Uyumaz'a göre Sultan Alâeddin'in istikrarsız bir siyaset izleyen Artuklu hükümdarını affetmesinin sebebi, ülkenin doğusundan yaklaşmakta olan Moğol tehlikesiydi. Uzak görüşlü Sultan, Moğol tehlikesi karşısında, Anadolu'daki tüm hükümdarlarla bir ittifak kurmayı düşünmüştü. Çünkü, Eyyûbîler ve Celaleddin Harzemşah'ın sebep olduğu bir dizi çatışma uzun süre barışı engellemişti.¹⁷⁶

¹⁷² Bu ittifak; Celâleddin Hârezmşâh, Dimaşk Emiri el- Melikü'l- Muazzam, Âmid Emiri el- Melik Mesud ve diğer bazı hükümdarlar tarafından, Melik Eşref aleyhinde oluşturdukları ittifaktır.

¹⁷³ İbnü'l-Esir, XII, s. 417

¹⁷⁴ Turan, Türkiye, s. 348–349

¹⁷⁵ Üremiş, a.g.e., s.223

¹⁷⁶ Remzi Ataoğlu, “Selçuklu- Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakışı” Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum yılı Armağanı, İstanbul 1995, s.173

A. Üremiş'in Ebu'l- Fedail'den aldığı bilgi, bölge siyasi zemininin ne kadar kaygan olduğunu göstermek açısından önemlidir: "Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Mesud, Melik Eşref'in Keykubâd karşısındaki acziyetini görerek, Türkiye Selçuklu Sultanını metbu tanıyıp anlaşma yaparken, diğer taraftan da zikredilen Eyyübî Meliki'nden ülkesine bir zarar gelmesini önlemek için, kendisine bağlı olduğu intibamı vermeye, dolayısıyla bölge güçlerinin hepsiyle iyi geçinmeye çalışıyordu. Halifenin, Musul hakimi Mücahidüddin'in ve diğer meliklerin, Türkiye Selçuklu Sultanının huzurunda bulunduğu sırada, Keykubâd ile Âmid hükümdarının elçisi ittifak yapmıştı. Ne var ki, müzakerelerin sürdüğü sıralarda Melik Eşref'in elçisinin Keykubâd'ın yanına gelmesi, Artuklu Mesud'un bu ikili siyasetini ortaya çıkarmıştı."¹⁷⁷

Yukarıda I. Alâeddin'in Moğol Tehlikesi karşısında çeşitli ittifak arayışları içine girdiğini belirtmiştik. Ancak Harzemşah Celaleddin'in olumsuz tavırları bir çatışmayı mukadder kılıyordu. I. Alâeddin, Harzemşah Celaleddin'e bir mektup göndererek işbirliği teklif etti. Aynı mektubun suretini Halife ve Eyyübîlerden Melik Kamil ve Melik Eşref'e göndermişti. Harzemşah Celaleddin her ne kadar teklifi ret etse de, mektup Eyyübî tarafında etkili oldu. Zira Celaleddin, Eyyübîlerin hakimiyetindeki Ahlat'ı almıştı. Harzemşah Celaleddin'e karşı bir ittifak cephesi oluşturular. Erzurum Meliki Cihanşah ile Harzemşah Celaleddin diğer ittifak blokunu teşkil ettiler. Erzincan'ın Akşehri ovasında, Yassı-Çimen'de meydana gelen savaşta, Harzemşah acı bir mağlubiyet yaşadı. Bu zafer sonucu, Erzurum Selçuklulara ilhak oldu.¹⁷⁸

Kanaatimizce, bu zafer beraberinde çok olumsuz bir gelişmeyi getirdi. Çünkü Anadolu Selçukluları ile Moğollar arasındaki coğrafyada adeta bir tampon görevi gören Harzemşahların yenilgisinden sonra Moğollar bir adım daha Anadolu'ya yaklaştılar. Hatta 1243 Köseadağ savaşı mağlubiyetinin sebeplerinden biri, Yassı-Çimen zaferidir desek, abartı yapmış olmayız. Nitekim Harzemşahların yenilgisini duyan Moğollar, Âmid üzerine yürüdüler. Bölgede tahribatlar yapmaya başladılar. Ancak bunlar kalıcı akınlar değildi. Belki de Anadolu'nun güçlü bir hükümdar elinde olması onları korkutuyordu. Ancak, II. Gıyaseddin Keyhüsrev gibi zayıf bir sultanın idaresi, Selçukluların sonunu getirdi.

¹⁷⁷ Üremiş, a.g.e., s.224

¹⁷⁸ Uyumaz, a.g.e., s.125

Yassı-Çimen savaşından sonra Artuklu emirleri, I. Alâeddin'e yanaştılar. Çok ince bir diplomasi ile denge politikası uygulayan Artuklular, hem Selçukluları hem de Eyyûbîleri idare etmeye çalıştılsa da, Âmid'in Melik Kamil tarafından alınmasıyla Hısn-ı Keyfâ Artukluları tarihe karıştı.¹⁷⁹

Bölgede Selçuklu-Eyyûbî rekabeti, anlaşma ve ittifaklara rağmen savaşlarla neticelenebiliyordu. Nitekim I. Alâeddin'in Eyyûbîlerin elindeki Ahlat'ı alması yeni bir çatışmanın sebebi oldu. I. Alâeddin'in bu girişimi Melik Eşref'i hareketlendirdi. Başta Mısır hükümdarı Melik Kamil olmak üzere, sayısı 16'ya varan bütün Eyyûbî meliklerini yardıma çağırdı. Burada yine çarpıcı olan husus, Melik Eşref'in Mardin ve Harput Artuklularını yardıma çağırmasıdır. Melik Kamil zaferden çok emin olacak ki, savaş sonrası tüm Anadolu'nun melikleri arasında taksim edileceğini söylüyordu. Bu şekilde oluşturulan yaklaşık 100 bin kişilik ordu, Sultan'ın yine 100 bin kişilik ordusu ile karşı karşıya geldi.¹⁸⁰

Selçuklu- Eyyûbî devletlerinden hangisine tabi olacaklarını iyice şaşırان Artuklu Emirleri bu kez de I. Alâeddin'i bırakıp, Melik Kamil'i metbû tanıdılar. Bu şekilde Melik Kamil'in oluşturduğu ordunun içinde yerlerini aldılar.

Yapılan savaşta Eyyûbî ittifakı geri çekilmek zorunda kaldı. Eyyûbî ittifakı içinde yer alan Harput Artuklularında, mağlup tarafı tutmuş olmanın endişesi vardı. Nitekim İbn Bibi'nin kaydına göre, bahsettiğimiz endişe Artuklu Emiri'nin şu cümlelerinde kendisini belli eder: “Melik Kamil, eli boş olarak Rum memleketlerinden geri dönünce daha önce kendisiyle yakınlık kurmuş, onun devletinin bağlıları, sevgisinin ve dostluğunun muhatapları arasına girmiş olan Harput Melik'i, ıstırap, sıkıntı ve acz içine düştü. Melik Kamil'e “ Ben, sizinle dostluk kurarak Sultan'ı kendime düşman yaptım. Yerim yuvam yıkılıp yok olma tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Size olan bağlılığım ve yakınlığımdan dolayı şimdi ülkemi himaye etmemiz gerekir” dedi.¹⁸¹

Nitekim I. Alâeddin, düşmanın geri çekilişi nedeniyle Malatya'ya geri döndüyse de; Derbentleri muhafazaya memur askerlerin Harput'a doğru yönelmesini emretti. Harput ovasında Eyyûbî-Artuklu ittifakı ordusu ile karşılaşan Selçuklular, Eyyûbîleri bozguna

¹⁷⁹ Ataoğlu, “Selçuklu- Artuklu Münasebetleri”, s. 173

¹⁸⁰ Turan, Türkiye, s. 379–380

¹⁸¹ İbn Bibi, I, s.437

uğrattılar. Kurtulabilenler Harput Kalesine sığındılar. Bunun üzerine Selçuklu kuvvetleri kaleyi kuşattılar. Savaş ve kıtlığa dayanamayan Eyyûbî ve Artuklular kaleyi teslim ettiler.¹⁸²(1233 veya 1234)

Buldukları bölgede güçlü hükümdarların tabiiyetine girip hâkimiyetlerini muhafazaya çalışan Artuklular, bu kez yanlış tarafta olmalarının bedelini ağır ödediler. Çünkü yukarıda bahsedilen savaşın konumuz açısından en mühim neticesi; I. Alâeddin'in Harput Artuklularına son vermiş olmasıdır. Hısn-ı Keyfâ Artukluları 1231 yılında nihayete ermişti. 1233 yılında da Harput Artukluları tarihe karışmış oldu. Ancak bu hanedan Mardin, Âmid çevresinde varlığını devam ettirmiştir. Mağlup Harput Artuklu Emiri'ni affeden Sultan, ona Akşehri iktâ olarak verdi.

Anadolu coğrafyası üzerinde güçlü bir devlet kurmaya kararlı olan I. Alâeddin, Âmid'in fethine özel bir önem veriyordu. 1235 yılında tekrar hareket eden I. Alâeddin, şarka ikinci seferi başlattı. Bütün Emîrlere Kayseri'nin Meşhed ovasında toplanmalarını emretti. Oradan Kemalettin Kamyar ve diğer devlet erkanı ile Malatya'ya hareket ettiler. O, Malatya'da kaldı. K. Kamyar'ı Urfa, Harran, Surûç, Rakka, Siverek ve Âmid'in fethine memur etti. Bu şehirler Melik Kamil'in idaresindeydiler. Selçuklu ordusu hem yeni fetihler yapmak hem de Eyyûbîlere karşı olan başarılarını perçinlemek amacıyla ilerledi. El-Cezire bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Urfa'ya varıp, şehre hücum ettiler. Ordunun bir kısmı Siverek ve Birecik'i ele geçirdi. Sonra Rakka'yı aldılar. K. Kamyar Harran'a varıp, burayı muhasara etti. İki aylık bir kuşatmadan sonra bölgeyi ele geçirdi. En son Urfa fethedildi. Fethedilen şehirlere memur ve muhafızlar atandı. Sonra Sultan Malatya'dan Kayseri'ye döndü.¹⁸³

Ancak her şey bitmiş değildi. Çünkü Âmid fethedilmemişti. Ayrıca İbn Bibi'nin kaydına göre Sultan bölgeden ayrıldıktan sonra, Melik Kamil elden çıkan bölgeleri tekrar geri almayı başarmıştı. Sultan galip ordusuna izzet ve ikramda bulunurken, Malatya'dan elçiler gelip: “Melik Kamil, saltanatın muzaffer bayraklarının dönüşünden sonra Harran'a geri geldi. Kuşatma yoluyla kaleyi yeniden eline geçirdi. Muhafızları ve görevlileri, naibleri ve askerleri çuvallara doldurup develere yükleyerek Mısır tarafına gönderdi ve onları müebbed hapse

¹⁸² Turan, Türkiye, s.380-381

¹⁸³ İbn Bibi, I, s.443-445; Turan, Türkiye, s.282; Üremiş, s.278-281

koydu” dediler.¹⁸⁴ Nitekim buna benzer açıklamalar H. 633 yılı olaylarında İbn Kesir’de mevcuttur: “Bu sene Kamil ve kardeşi Eşref, Fırat suyunu kestiler.¹⁸⁵ Rum askerlerinin ülkelerinde yaptıkları tahribatı giderip etrafi onardılar. Kamil, Urfa kalesini tahrip etti. Düneysir (Kızıltepe)’in başına da büyük belalar getirdi. Musul valisi Bedrettin mektup yazarak, Rumların her biri 500 süvariye kapsayan 100 askeri birlikle bu tarafa gelmekte oldukları haberini verdi. Bunun üzerine Kamil ve Eşref hemen geri döndüler.”¹⁸⁶

Melik Kamil’in bu seferinden yine Artuklular zarar gördü. Çünkü O. Turan’ın kaydına göre, Mardin Artuklu hükümdarı Artuk Arslan, I. Alâeddin’in yanında yer almıştı. Bu nedenle Melik Kamil, Mardin yakınında bulunan ve Arapların Düneysir, Türklerin Koçhisâr (Kızıltepe) dedikleri şehri tahrip ettiler. Mısır sultanı Artuklu ülkesinde çok ganimet topladı. Melik Kamil’in bu davranışı I. Alâeddin’in tekrar şarka bir sefer yapmasını gerektirdi. Hazırladığı ordusunun başına Taceddin Pervane’yi atadı. İbn Bibi, bu seferin asıl amacının Âmid olduğunu, Sultan’ın şu sözleri ile belirtir: “Harran’ı geri almak o kadar zor değil. Oranın havasına alışmış olan muzaffer askerlerimiz uygun bir zamanda harekete geçip fazla zahmet çekmeden, büyük zorluklarla karşılaşmadan orayı yeniden ele geçirebilirler. Benim düşüncem, kalabalık bir grup ve mükemmel bir toplulukla muzaffer askerlerimizi Âmid’i kuşatmaya göndermek ve orayı topraklarımıza katmaktır”.¹⁸⁷

Ancak, Âmid kolay alınabilecek bir şehir değildi. Âmid muhasarası uzadıkça, Sultan yardımcı kuvvetler gönderdi. Bu işe o kadar önem veriyordu ki, bir demirciye mancınıklarının 2, 3, 5, 10 men ağırlığında yuvarlak taşların kalıplarını yaptırıp, diğer silahlarla birlikte, hayvan sırtında Âmid’ e sevk etti. Ancak kışın bastırması fethi olanaksız hale getirdi. Sultan, ertesi yıl ordunun başına geçme düşüncesiyle muhasarayı kaldırdı (1236). Ancak akli hep orada kaldı. Nitekim ertesi yıl yani 1237’de tekrar harekete geçmek üzere Kayseri’nin Meşhed ovasında askerlerin toplanması emrini verdi. Zaten Eyyûbî melikleri arasında gerginlikler olmuştu. Oluşan bu fırsatı değerlendirmek istiyordu. Bazı Melikler gelip sulh teşebbüsünde bulunuyorlardı. Ancak I. Alâeddin kararlıydı. Fakat aynı yıl, yani 1237’de yediği kuş etinin ihtimalle zehirletilmiş olduğundan dolayı öldü. İbn Bibi’nin verdiği ilginç bir bilgiye göre; Melik Kamil ve Melik Eşref aynı günlerde öldüler. Böylece şarki Anadolu üzerinde sürekli olarak rekabette bulunan kişiliklerin üçü tarih sahnesinden çekilmiş oldu. İbn

¹⁸⁴ İbn Bibi, I, s.445

¹⁸⁵ “Fırat suyunu kestiler” ifadesinden kasıt “Fırat nehrini aşıp şarki Anadolu’ya girdiler” anlamındadır.

¹⁸⁶ İbn Kesir, XIII, s.280-281

¹⁸⁷ İbn Bibi, I, s.446

Kesir, I. Alâeddin Keykubâd'ın h.634 yılında, Melik Kamil ve Melik Eşref'in ise h. 635 yılında öldüğünü bildirir. Demek ki, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatının başlangıcında her iki Eyyübî meliki hayattadır.¹⁸⁸

Sultan II. Alâeddin Keykubâd zamanı Selçukluların doruk noktasını oluşturuyordu. Anadolu'da birliğin gerçekleşmesi için uğraştı. Nitekim Âmid üzerine bu kadar titizlikle durması, Anadolu'da birleşik bir güçlü ülke olmasını istemesinden kaynaklanıyordu. Ayrıca Moğol tehlikesinin kendisini iyice hissettirdiği bu zamanda, Âmid gibi savunması güçlü surları aşılmaz bir şehre sahip olmak her açıdan bir avantajdı.

¹⁸⁸ İbn Bibi, I, s.447; İbn Kesir, XIII, s.283-284; Turan, Türkiye, s.386-389

IX. II. GIYASEDDİN KEYHÜSREV DÖNEMİ (1237-1246)

I. Alâeddin Keykubâd'ın 1237'de ölümünden sonra, yerine oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçti. Sultan'ın ölümü hakkında bilge vermeyen kaynakların sessizliğini, bir nebze Anonim Selçukname bozmaktadır: I. Alâeddin Keykubat, 9 Şevval Pazartesi günü Şehzade Gıyaseddin Keyhüsrev ve onu destekleyen emîrlere tarafından zehirletirilerek öldü. II. Gıyaseddin'i böyle bir cürüme itekleyen sebep; Sultan Alâeddin'in onu yetersiz görüp, küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht ilan etmesidir. Çünkü I. Alâeddin, Meşhed Ovası'nda devlet idaresi ile ilgili önemli kararlar almıştı. İşte bu durum, II. Gıyaseddin'de endişe yaşatmış ve babasının vasiyetini hiçe sayarak onu zehirledi. Fakat devrin ana kaynağı İbn Bibi'de onun zehirlendiğine dair en ufak bir ima dahi yoktur.¹⁸⁹

II. Gıyaseddin'in saltanatı sağlanınca, babasının ölümünden önce Kayseri'ye gelen elçileri kabul etti. Görüşükleri arasında, Eyyübî Meliki Kamil'in elçileri de bulunuyordu. Nitekim onunla bir anlaşmaya vardı. Anlaşma neticesi; Kayseri zindanlarında bulunan Mısır esirlerini, Urfa ve havalisinde tutulan Türk esirleri ile mübadele etti.¹⁹⁰

II. Gıyaseddin bu tür anlaşmalar sonucu, en çok Haleb Eyyübî hükümdarı Melik Nâsır ile yakınlaştı. Bu siyasi yakınlık sıhriyet yakınlığına dönüştürüldü. Nitekim karşılıklı olarak birbirlerinin kız kardeşleri ile nikâh kıydılar. Bu akrabalık aynı zamanda Haleb Meliki Nâsır'ın Selçukluların tabiiyetine geçmesi sonucunu doğurdu. II. Gıyaseddin adına hutbe okuttu, para bastırıldı. Bölgede bazı yeni düzenlemeler getiren II. Gıyaseddin, Urfa ve Suruc'u Melik Nâsır'a verirken Nusaybin ve Sincar'ı Mardin Artuklu hükümdarı Artuk- Arslan'a iktâ etti. Buralarda II. Gıyaseddin adına hutbe okundu, para basıldı.¹⁹¹

Bu arada Harzemliler, Eyyübîlerin safına geçmişlerdi. Ancak Eyyübî ve Artuklu hükümdarları, II. Gıyaseddin'in tabiiyetine girmişlerdi. Bunun içine Sumeysat ve Âmid dâhildi. Bu şekilde I. Alâeddin'in savaş ile almaya çalıştığı yerler barış yoluyla Anadolu Selçuklu devletine tabi oldu.¹⁹² Bu durum Melik Kamil'in hoşuna gitmedi. Zaten kardeşi Melik Eşref ile derin bir ihtilaf içine girmişti. Bu nedenle Melik Kamil Halep üzerine ordu sevk etmeye karar verdi. Melik Eşref, bu arada elçilerini II. Gıyaseddin'e gönderip yardım

¹⁸⁹ Uyumaz, "a.g.m"., s.127

¹⁹⁰ Üremiş, a.g.e., s.298

¹⁹¹ Turan, Türkiye, s.406

¹⁹² Üremiş, a.g.e., s.303

vaadi almıştı. Ancak Melik Kamil'in ölümü oluşacak yeni gelişmelerin sonunu getirdi. (1238)¹⁹³

Yukarıda Harzemlilerin, Selçuklu tabiiyetinden çıktıklarından bahsedilmişti. Harzemliler Anadolu'dan Suriye'ye doğru kaçtılar. Sultan onları geri getirmek üzere Kemaleddin Kâmyar'ı gönderdi. O, Malatya'ya varıp Harzemlileri getirmek üzere Malatya Subaşı Ertokuş'u gönderdi. Yapılan savaş Harzemliler kazandı. Bu şekilde Harran, Urfa, Suruç gibi beldeleri yağma eden Harzemliler, Selçuklu-Eyyûbî-Artuklu hükümdarlarını çok meşgul ettiler.¹⁹⁴

Bu olayı anlatmamızdaki neden; bölgede gerçekleşen Selçuklu, Eyyûbî ve Artuklu ittifaklarının pratik bir örneğini göstermektir. Çünkü, artık Anadolu'da melikler kendi içlerinde serbest davransa bile, birlikte hareket ediyorlardı.

I. Alâeddin Keykubâd çok güçlü bir devlet bırakmıştı. Bu güçlü devlet II. Gıyaseddin döneminde, sultanın yetersizliğine ve Sadettin Köpek'in tüm entrikalarına rağmen ilk başlarda başarılar elde ediyordu. Ancak, I. Alâeddin dönemi güçlü komutanlarının tek tek, Sadettin Köpek tarafından hile ve desiseler neticesi öldürülmeleri, devleti yavaş yavaş uçurumun kenarına yaklaşıtıyordu. Nitekim konumuz açısından önemli olmazsa bile bahsetmeden geçemediğimiz, İbn Bibi'de¹⁹⁵ geçen Taceddin Pervane'nin öldürülmesi olayı tamamen desise kokmaktadır. Borgulu'dan dönen Köpek, Akşehir civarına gelince bazı dedikoduculardan, Taceddin Pervane'nin Harput Artuklu Emiri'nin şarkcı bir cariyesi ile gayri meşru ilişkisini duydu. Bu bilgiyeye dayanarak hemen Taceddin Pervane'yi recm ettirdi. Yukarıda yıkılan Harput Artuklu Emiri İzzeddin Ahmed'e Akşehri'nin ikta edildiğini belirtmiştik.¹⁹⁶ Bu emîrin şarkıcı cariyesinin, sözde Taceddin Pervane ile gayri meşru münasebeti olması bahanesi ile Pervane, Köpek tarafından ortadan kaldırıldı. Bu gibi komutan ve emîrlere bir bir öldürülünce, II. Gıyaseddin sıranın kendisine geleceği endişesi ile Sadettin Köpek'ten kurtuldu. Onun ölümünden sonra devlet biraz toparlanır gibi oldu. Nitekim bu sırada gelen Âmid'in fethi bahsettiğimiz toparlanmaya iyi bir örnektir.

¹⁹³ Turan, Türkiye, s.407

¹⁹⁴ İbn Bibi, II, s.23-24; Turan, Türkiye, s.408

¹⁹⁵ İbn Bibi, II, s.28-29

¹⁹⁶ Ataoğlu, "Selçuklu- Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış", s.174

Yukarıda, Harzemlilerin Güneydoğu Anadolu ve Halep çevresinde çıkardıkları sorunlardan bir nebze bahsedilmişti. Bunlar Eyyûbî hükümdarları ile anlaşılıyor ve bölgede daima potansiyel anarşinin kaynağını teşkil ediyorlardı. Bir de Moğol baskısından kaçan Türkler, bu bölgelere yığılmaya başlamıştı. Harzemlilerin Halep’te çıkardıkları olaylar nedeniyle, Melik Nasır ve diğer Eyyûbî-Artuklu Melikleri, II. Gıyaseddin’den yardım istediler. Zaireddin Mansur komutasındaki Selçuklu ordusu Harzemlileri mağlup etti. Ancak hem İbn Bibi, hem de Münecimbaşı, zaferden sonra Suriyelilerin ihanetinden bahsederek, Şam ordusunun Harzemlilerin boşalttığı yerlere girdiğini belirtmektedirler.¹⁹⁷

Zaireddin Mansur, bu durumu öğrenince bilmezlikten geldi. Kutlama merasimlerine katıldı. Ancak kendi maiyetiyle çadırında yaptığı bir toplantıda şunları dile getirdi: “Suriye Emirleri, hileyle Harran ve Urfa memleketlerini ellerine geçirdiler. Bizim böyle güçlü bir orduyla bir iş yapmadan, bu ülkeyi saltanat divanının emrine sokmadan geri dönmemiz, büyük bir hata, affedilemez bir ayıp ve ar olur. Düşüncem Âmid’e gitmek ve oranın kuşatmasını gerçekleştirmektir”.¹⁹⁸

Bu karar ile Âmid üzerine yürüdüler. Sultan’a haber verip yardım istediler. Âmid, Artuklulara ait iken Eyyûbîler tarafından 1232 yılında işgal edilmiş; Artuklu hükümdarı Mısır’a götürülmüşse de bir süre sonra gelip, Anadolu Selçuklarına ulaşmıştı. I. Alâeddin bu şehrin fethine çok büyük önem veriyordu. Eyyûbî Melik Salih, Artuklular gibi Hısn-ı Keyfâ’da oturuyor ama Âmid’i memurları vasıtasıyla idare ediyordu. II. Gıyaseddin’in ordusu burayı kuşatınca, şehir çok zor bir duruma düştü. İçerden de bazı emîrlerin yardımı ile Âmid ileri gelenleri şehri teslim etme kararı verdiler. Bu şekilde şehir, 1240 yılında Anadolu Selçuklularının coğrafyasına dâhil oldu.¹⁹⁹

¹⁹⁷ İbn Bibi, II, s. 43; Münecimbaşı, s.58

¹⁹⁸ İbn Bibi, Gös. Yer.

¹⁹⁹ İbn Bibi, II, s. 43-48; Münecimbaşı, s. 58; Turan, Türkiye, s. 416-420; Üremiş a.g.e., s.313-318

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİLİMSEL, KÜLTÜREL VE SOSYAL İLİŞKİLER

Siyasi ilişkilerden sonra, siyasetten ayrı düşünölmeyecek bilimsel, kültürel ve sosyal ilişkileri ele almanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Bu bölümde; Artuk illerindeki bilimsel, kültürel ve sosyal gelişmelerin bütünü ele alınmayacak, sadece Selçuklularla ilişkilendirilerek işlenecek. Artuk illerini daha iyi tanımak ve bu bölgede cereyan eden hadiseleri sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için, yöreyi bu yönüyle de tanıma zarureti vardır.

I. TİCARİ FAALİYETLER

Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, bazen Selçukluların kontrolünde, bazen de kontrolleri dışında yaşamlarını sürdüren Artukluların bulunduğu coğrafya, yoğun ticari faaliyetlerin sürdürüldüğü bir bölgeydi. İpek yolu güzergâhlarının bulunduğu bu bölgenin ticari yolları, bahsi geçen konu başlıklarımızı hareketlendiren yerlerdir. Zira o zamanın kervanlarına yön veren ticari yollar, aynı zamanda bölgeler arası kültürel, bilimsel ve sosyal etkileşimin ana güzergâhlarıydı.

Anadolu Selçuklularının ticari yollarını tasvir eden Faruk Sümer; iki ana yola dikkat çeker.²⁰⁰

A-Batı-Doğu Yolu

Bu yol; Antalya'dan başlayıp Burdur, Isparta, Konya, Aksaray, Kayseri'yi geçtikten sonra, Sivas'ta, aşağıda değineceğimiz Kuzey-Güney yolu ile birleşiyor; oradan Erzurum'a ve Tebriz'e ulaşıyordu. Kısacası Tebriz-Konya arası ticari faaliyetler, bu yol güzergâhı üzerinde gerçekleşiyordu.

Konumuz açısından önemli olan güzergâhlardan biri; Kayseri'den başlayıp, Göksum-Maraş üzerinden Haleb'e ulaşan yoldur. Kayseri-Elbistan-Malatya ile Kayseri-Sarız yahut Karakilise-Hurman-Elbistan-Akçaderbend-Göynük-Deluk-Halep yolları önemlidir. Özellikle bu son yol işlek olup, üzerinde yoğun askeri ve ticari faaliyet sürdürölüyordu.

²⁰⁰ Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı Selçukluları Devrinde Milletlerarası Bir Fuar, İstanbul 1985, s.4-5

B-Kuzey-Güney Yolu

Karadeniz'in önemli ticaret kenti olan Sinop'tan başlayan bu yol, Tokat'tan geçtikten sonra Sivas'ta, Batı-Doğu yolu ile birleşip Malatya üzerinden Haleb'e ulaşıyordu. Zikredilen yollardan geçen kervanlar, Amid, Musul ve Bağdat gibi şehirlere uğruyorlardı. Yolların uygunluğundan dolayı Sivas'tan Kayseri ve Konya'ya kolayca ulaşılabilirlerdi.

Konumuz açısından en önemli yollar, Artuk illerini Anadolu'ya bağlayan yollardır. Anadolu Selçukluları dönemindeki yolları müstakil olarak çalışın M. Kemal Özergin; bu yolların geçtiği güzergâhları incelemiştir. Dicle nehrinden batıya gelen yolları inceleyen Özergin, Bağdat'tan İstanbul'a gelirken güzergâh üzerindeki köprü, han, kervansarayların adlarını zikretmektedir.²⁰¹ Yine Bağdat-Malatya yol güzergâhındaki uğrak yerlerini belirtirken şu şehirleri sıralar.²⁰²

a-Bağdat

b-Musul

c-Mardin

d-Amid

e-Ergani

f-Gölcük

p-Harput

h-Bağnik

l-Kömürhan

j-Fırat Nehri'ni geçiş

K-Malatya

Malatya'dan sonra Ankara'ya, Sivas ve Kayseri olmak üzere iki yol güzergâhı ile ulaşıyordu.²⁰³

²⁰¹ Örneğin bu yol güzergâhındaki köprü, han ve kervansarayları şu şekilde sıralar: Tekgöz Köprü, Karatay Kervansarayı, Kömürhan, Kesik Köprü, Yazı Han, Köprü Köyhan, Taşhan, Serçehan, Eğri Köprü, Yıldız-Ali Köprüsü, Yeni Han, Sanbağları Kervansarayı, Kalolar Kervansarayı, Köprüköy Hanı, Çaşnigir Köprüsü.

²⁰² M.Kemal Özergin, Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959, s.100

²⁰³ Özergin,a.g.e., s.101

F.Sümer, Artuk ilinden Anadolu'nun içlerine doğru uzanan yolları göstermek amacıyla eserinin sonuna eklettiği haritada aşağıdaki güzergâhları vermektedir.²⁰⁴

1- Musul-Mardin-Ruha (Urfa)-Malatya-Elbistan-Kayseri-Konya-Antalya.

Konya'dan İstanbul'a giden bir yol da mevcuttur.

2- Musul-Diyarbakir (Amid)-Elbistan-Kayseri-Konya.

3- Musul-Diyarbakir-Harput-Elbistan-Kayseri-Konya.

4-Ahlat-Harput-Elbistan-Kayseri-Konya.

Yaklaşık 1046 yıllarında hacca giden Nasır-ı Hüsrev, Tebriz-Hoy-Van-Ahlat-Bitlis-Erzen-Meyyafarikin-Amid-Harran-Seruç-Fırat Nehri-Menbiç-Halep güzergâhını takip etmiş ve Şam bölgesine ve oradan yoluna devamla hacca gitmiştir.²⁰⁵

Ayrıca Artukluların önemli illerinden biri olan Harput'u, Sivas üzerinden Ankara'ya bağlayan yolun durumu tam belirlenmemiş olsa bile varlığı tespit edilmiştir.²⁰⁶

Bu yollar Antalya-Sinop-İstanbul gibi limanları olan kentlere ulaşıyor, getirilen emtia karadan deniz yolculuğuna devam ediyordu.

Kısacası; Kuzey Mezopotamya'yı Anadolu'ya bağlayan yollar Artuklu illerinden geçiyordu. Ya da tam tersini düşündüğümüzde; Anadolu, Kuzey Mezopotamya ile Artuklu illeri üzerinden birleşiyordu. Bu ticaret yollarını kullanan ticari kervanlar, sadece mal getirip-götürmekle kalmıyorlardı. Bilim, kültür alışverişine de vesile oluyorlardı. Buna göre; Anadolu ve Artuklu illeri ticaretin yanında bilimsel ve kültürel olarak yoğun ilişki içindeydiler.

F.Sümer'in teşhisine göre; X ve XI. yy.'larda, Orta ve Batı Anadolu ülkenin en geri kalmış bölgelerini teşkil ediyordu. Buna rağmen Anadolu'nun medeniyetçe ileride bulunan Biricik (Birecik) bölgesi ve Fırat'ın ötesindeki bazı doğu ve güneydoğu yöreleri idi. Bunun sebebi ise bahse konu bölge illerinin, dünya ticaretini ellerinde bulunduran Müslümanların elinde olması veya İslam hududunda bulunmasıdır.²⁰⁷

²⁰⁴Bkz. Faruk Sümer, Yabanlu Pazarı, Ek Harita

²⁰⁵ Nasır-ı Hüsrev, Sefer- nâme, çev. Abdulvehhab Tarzi, İstanbul 1994 , s.8-17

²⁰⁶ Özergin,a.g.e.,s.102

²⁰⁷ Sümer, Yabanlu Pazarı, s.1

Bu tespit çok önemlidir. Yani Anadolu Türklerce feth edilmeden önce, Artuk ili Orta ve Batı Anadolu'dan daha fazla gelişmişti. Anadolu'da Selçukluların hakimiyeti yerleşince müreffeh bir ülke halini aldı. Bunda Anadolu Selçuklu sultanlarının izledikleri ticari politikanın önemi çok büyüktür. Anadolu Selçukluları üç tarafı denizlerle kaplı, stratejik öneme sahip bir coğrafyada kurulduğu için, büyük ticari potansiyele sahipti. Antalya ve Sinop'un fethi ile Akdeniz-Karadeniz'e açılan Selçuklular, yoğun ticari faaliyet içerisine girdiler. Ticaret kervanlarının yol güvenliği sağlandı. Güvenlik ve hizmet amaçlı han ve kervansaraylar inşa edildi. Dışardan gelen malların pazarlanması için büyük pazar yerleri kuruldu. Şehirlerin dışında yani "yaban"da, büyük pazarlar açılıp alış verişi imkanı sağlandı.²⁰⁸

Kervan yolları üzerinde bulunan pazarların en büyüklerinden biri, Kayseri sınırları içerisinde bulunan Pazarören'de kurulan Yabanlu Pazarı'ydı.²⁰⁹ Bu Pazar o kadar meşhur olmuştu ki, Farsça'da büyük uluslararası pazarlara Kayseriyye adı verildi.²¹⁰ Ayrıca Konya-Alaşehir arasında Yılgin Pazarı, Amasya-Tokat arasında Azine Pazarı, Germiyan ilinde ise Alameddin Pazarı vardı.²¹¹

II. BİLİMSEL İLİŞKİLER

Yukarıda, Artuk illerini Anadolu'ya bağlayan yolları açıklamaktaki kastımız; bu güzergâhın canlı bir ticari faaliyete sahne olduğunu belirtmek içindi. Ticari faaliyetlerin yoğunluğu, aynı zamanda ilmi ve kültürel gelişmelerle ilintilidir. Çünkü; ekonomik alanda yüksek bir refah seviyesine ulaşan toplulukların, ilim ve kültür alanında sanat eserleri vermeleri daha kolay olur. Nitekim, Artuk illerinde ulaşılan refah, Mardin, Âmid ve Hısn-ı Keyfâ'da muazzam yapıların yapımına zemin hazırlamıştır. Günümüze de ulaşan bu harika eserler, görenleri hayran bırakmaktadır.

A-İlmi Faaliyetler

İslam ülkelerine olan komşuluğu münasebetiyle, Artuk illeri ilim adamlarının Anadolu'ya geçiş güzergahı konumundaydı. İlim adamları ticaret kervanları vasıtasıyla, Artuk illerinden geçmekteydiler. Bu yolculuklar esnasında Mardin, Hısn-ı Keyfâ, Âmid gibi

²⁰⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Küçükdağ, Selçuklular ve Konya, Konya 1994, s.161-162

²⁰⁹ F.Sümer, Yabanlu Pazarı, s.20-23

²¹⁰ Mikail Bayram, "Türkiye Selçuklularında Devlet Yapısının Şekillenmesi", Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2003, s.47

²¹¹ Osman Turan, Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul 1988, s.51-52

Artuklu şehirlerine uğrayan ilim adamları, anılan şehirlerde kalıp ilmi faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Örneğin; meşhur işraki filozof Şihabeddin Sühreverdi, ilim arama babından yaptığı yolculuklar sırasında, Diyarbakır’da kalmıştır.²¹²

Sühreverdi, arkadaş arayışı içindeydi. Ancak ilim arkadaşı bulamamaktan yakınyordu. Diyarbakır, Şam ve Rum taraflarında kalmaktan hoşlanıyordu. Bu da Sühreverdi’nin aradığı ilmi havayı bu civarlarda yakaladığı anlamına gelebilir.²¹³

Y.Z. Yörükan, Sühreverdi’nin hem Artuk illerinde, hem de Anadolu Selçuklularında itibar gördüğünü belirtmektedir. Onun her iki coğrafyadaki, ilmi etkileşime güzel bir örnek olacak faaliyetleri şu şekilde özetlenebilir: Şam, Dimaşk taraflarında uzun müddet kaldığı anlaşılan Sühreverdi, sonradan Diyarbakır’a ve Harput’a geçti. Harput Artuklu hükümdarı İmamuddin Ebu Bekir b. Kara Arslan adına ”el-Elvahu’l-İmmadiye” adındaki felsefi eserini telif etti. Harput ilinde uzun süre kaldığı, telif ettiği bu eserden anlaşılır. Çünkü el yazması şeklinde oluşturulan bir eserin yazım müddeti kısa olmasa gerek. Daha sonra Mardin’e geçtiği ortak kanaattir. Çünkü İbn Ebi Usaybia’nın Şeyh Sediduddin Mahmut b. Ömer’den naklettiği şu olay, bizlere bu konuda delil teşkil etmektedir: “Şihabeddin Sühreverdi şeyhimiz Fahreddin Mardini’ye gelmişti. Zaten ara sıra gelirdi. Aralarında sevgi ve yakınlık vardı. Şeyh Fahreddin bize: “Bu gencin zekâsı ve anlayışı hayret edilecek düzeydedir. Zamanımızda bunun benzeri yoktur; korkarım ki fazlaca atılınması, aşırı söz söylemesi ve taşkınlıkları yüzünden hakkında söylenen sözlere kulak asmaması ve az korunması onun helak olma nedeni olacaktır” demişti.²¹⁴

Yukarıdaki bilgi, aynı zamanda Artuk illerinde fikri hürriyetin olduğunu da kanıtlar. Çünkü Sühreverdi’nin simya ilmine vakıf olduğu, insanlara değişik haller yaşattığı iddialarına rağmen, Fahreddin Mardini veya Harput Artuklu hükümdarı Kara Arslan kendisine hürmet etmektedirler. Hatta yukarıda da bahsedildiği üzere Sühreverdi, Artuklu hükümdarına bir eser bile sunmuştur.

Sühreverdi’nin Artuk illerinden sonra geldiği, Anadolu Selçukluları coğrafyasında da, sultanlar nezdinde değer gördüğü anlaşılıyor. Kendisi Sultan II. Kılıç Arslan ile çok defalar

²¹² Y.Z.Yörükan, Şihabeddin Sührevirdi ve Nur Heykelleri, çev. A.Kamil Cihan, İstanbul 1998, s.15

²¹³ Yörükan, a.g.e., s.16

²¹⁴ Yörükan, a.g.e., s.17-18

görüştür. Sultan II. Kılıç Arslan'ın oğullarından ilim sever, faziletli, şiir ve felsefi düşünceye sahip olan Nasıruddin Berkyaruk-Şah, Koşlu Hisar ve Nıksar emiri İken Şıhabeddin'i kendisine dost ve öğretmen edinmiş, Sultan Berkyaruk-Şah nezdinde, kabul görenlerden ve onun yakınlarından biri olmuştur. İbni Bibi'nin tespitine göre; Maktul Şıhabeddin, Pertev-name adlı eserini bu melike sunmuştur. Yine devrin ünlü veziri Kemaleddin Kamyar, Sühreverdi'den bilim ve felsefe tahsil etmek üzere, dersler almıştır.²¹⁵

Artuk illerinde gördüğü fikri özgürlük ortamının aynısını, hatta daha fazlasını Anadolu'da gören Sühreverdi, bu iki coğrafya arasındaki ilmi etkileşime ve gidip-gelen ilim adamlarına güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Çünkü her iki ülkede felsefi ve ilmi tartışmalar serbestçe yapılmaktadır.

Maalesef Sühreverdi, gördüğü bu anlayışı Eyyubilerden görememiş ve Halep'te Melik Zahir, babasının telkini ile onu idam ettirmiştir. Halep'te öldürülen Sühreverdi'nin Anadolu'daki etkisi uzun süre devam etmiştir. Hatta Ereğli'de mezarının olduğu söylentileri de vardır. Ancak M. Bayram, Ereğli'de metfun bulunan şahsın Şıhabeddin Sühreverdi'ye ait olmadığını belirtmektedir.²¹⁶

B- İbnü'l-Esir Kardeşler

Ortaçağ tarihinin bu önemli kardeşleri, sadece Anadolu'da değil, tüm İslam aleminde tanınacak eserler ortaya koymuşlardır. Bu nedenle kendilerinden kısaca bahsetmekte yarar görüyoruz.

1- İzzeddin İbnü'l -Esir:

Cizre'de 1160 yılında doğmuştur. Babası, çocuklarının tahsilini düşünerek 1183 yılında Cizre'den ayrıldı. Devrin ilim ve kültür merkezi olan Musul'a yerleşti. Musul Atabeglerinin hizmetinde bulunan İbnü'l Esir, tüm dünyada tanınan ünlü eseri El-Kamil Fi't-Tarih'i kaleme aldı. Bunun dışında; Et-Târîhu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atabekkiye (Tarihu'd-

²¹⁵ İbni Bibi, a.g.e., I, s.44 ; Yörükân, a.g.e., s.18-19

²¹⁶ Mikail Bayram, "Ereğli'de Medfun Olan Şeyh Şiihabu'd-din Makbul Kimdir?" , Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2003, s.181

Devleti'l-Atabekkiye fi'l-Mevsıl, Üsdü'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe (Ahbaru's-Sahabe), el-Lübâb fi Tehzibi'l-Ensâb gibi eserleri mevcuttur.²¹⁷

2- Mecdüddin İbnü'l-Esir

Cizre'de doğmasına (1149) rağmen, hayatının büyük kısmı Musul'da geçmiştir. Muhaddis olmasının yanında, tefsir alimi, edebiyat ve biyografi yazarıdır. Başta; Camiu'l-Usûl li-Ehâdisi'r-Resul ve En-Nihaye fi Ğâribi'l-Hadisü'l-Eser olmak üzere, 11 adet eseri mevcuttur. Kendisine nispet edilen çeşitli eserler de vardır.²¹⁸

3- Ziyaeddin İbnü'l-Esir

1163 yılında Cizre'de doğdu ve 21 yaşında iken Musul'a gitti. İlim aleminde İbnü'l-Esir olarak tanınan alimlerin küçüğüdür. Belagat alimi ve münekkittir. Ayrıca Eyyübi Devletinde çeşitli idari kademelerde görevler yapmıştır. Tespit edilen 12 adet eseri mevcuttur. Ayrıca kitaplarda adı geçen veya kendisine nispet edilen eserleri de mevcuttur.²¹⁹

İlim aleminin yakından tanıdığı bu alimler, Artuklu coğrafyasının Anadolu'ya etkisine güzel bir örneklik teşkil etmektedir. Bu durumu, M. Bayram şu şekilde tespit eder: Sadruddin Konevi'nin babası Malatyalı Şeyh Mecdüddin İshak, Anadolu Selçuklu Devleti hizmetinde bulunan bir bürokrattır. Birkaç kez diplomat olarak Abbasi Hilafeti'nin merkezi Bağdat'a gidip-geldi. Bu yolculuklarda Artuklu coğrafyasını kullandı. Geri dönüşünde beraberinde pek çok ilim adamını Anadolu'ya getirdi. Bunun yanı sıra Anadolu'ya çok sayıda kitap taşıdı. Bu kitapları Malatya'da ilim ehlinin istifadesine sundu. Bağdat'a gidiş ve dönüşlerinde, devrin ünlü bilginlerinden Cizre'li İbnü'l-Esir kardeşlerle (Mecdüddin, İzzüddin ve Ziyâeddin) tanışıp eserlerini temin etti. Bu eserleri Malatya'ya getirdi. Keza İbnü'l-Cevzi ve oğlu Ali b. Abdurrahman ile de tanışıp eserlerini aldı. Oğlu Sadreddin Konevi' ye intikal eden bu kitaplardan bir kısmı, Konya Yusufâğa ve Koyunoğlu Müzesi Kütüphanelerinde mevcuttur.²²⁰

²¹⁷ Abdülkerim Özeydin, "İbnü'l-Esir, İzzeddin", İslam Ansiklopedisi, TDV., XXI, İstanbul 2000, s.26-27

²¹⁸ Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Esir, Mecdüddin", İslam Ansiklopedisi, XXI, TDV, İstanbul 2000, s.28-29

²¹⁹ İsmail. Durmuş, "İbnü'l-Esir, Ziyâeddin", İslam Ansiklopedisi, XXI, TDV, İstanbul 2000, s.30-32

²²⁰ Mecdüddin İbnü'l-Esir'in Camiu'l-Usul adlı eserin bir cildi Konya Koyunoğlu Müzesinde, 14677 numarada kayıtlıdır.

Mecduddin İshak, Bağdat dönüşünde geldiği yüksek seviyeli alimlerle beraber Artuk illerine uğrayıp, buralarda kaldığı tahmin edilebilir. Günün şartlarına göre Artuk illerindeki han veya kervansaraylarda ikamet etmeleri, hatta buralarda sohbet halkaları düzenlemeleri icap ediyor.

Bu şekilde Malatya'ya gelen ilim ehli, burada Anadolu Selçuklu Devleti'nin kültür hazinesine yeni değerler kattılar. Getirilen kitaplar günümüze kadar çevrenin istifadesinde kalmaya devam etmiştir.

Malatya'nın Artuk illerine yakın ve Suriye ile bağlantılı olması, canlı bir ticaret merkezi olmasını sağlamıştır. Söz konusu canlılık, kültürel hayatın önünü açmış ve yeni fikir ekollerine de beşiklik etmiştir. Bu yolla Malatya'ya getirilen Muhyiddin ibni Arabî, Şeyh Nasirüddin Mahmut, Anadolu'da İslami yeni fikir ekollerinin kurucusu olmuşlar ve etkilerini günümüze kadar sürdürmüşlerdir.²²¹

Harput Artuklu Emiri Belek b. Behram (1112–1124), I. Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra dul hanımı (Tuğrul-Arslan'ın annesi olması nedeniyle Malatya'yı idare eden hatun) ile evlendiğinden, Malatya'nın idaresini üzerine alması da konumuz açısından son derece önemlidir.²²² İslam dünyasına açılan karayollarının geçtiği bu bölge, bir Artuklu emîrinin idaresindeydi. Belirtildiği üzere İslam dünyasının bilimsel ve kültürel etkisi bu yollar ile sağlanıyordu.

Yine, M. Bayram'ın tespitlerine göre; Malatya'da oluşan bu siyasi, bilimsel ve kültürel ortam Anadolu Selçuklu Devleti'nin yönetim geleneğine İrani bir motif kazandırmıştır. Çünkü Malatya, şehzadelerin eğitildiği bir ildir. Bu kültür ortamında yetişen şehzadeler, saltanata geçtiklerinde, yetiştikleri kültürel ortamın etkisi idarelerinde kendisini hemen gösteriyordu.²²³

C- Siberetik Bilimin Öncüsü: Ebu'l-İzz El-Cezeri

²²¹ Mikâil Bayram, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları", Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2003, s.9

²²² Bkz., s.24

²²³ Bayram, "a.g.m.", s.12-21

Bedi el-zaman Ebu'l-İzz İsmail ibn el-Razzâz el-Cezeri 13.yy' da yaşamıştır. Cizreli olduğundan dolayı, Cezeri diye anılır. Hayatına ilişkin olarak, yazdığı eserin önsözünde söylediklerinden başka bilgi mevcut değildir.²²⁴

Cezeri, Diyarbakır'da Artuklu Nureddin Muhammed (1167-1185) ve oğulları Kutbeddin Sökmen (1185-1201) ile Nasirüddin Mahmud (1201-1223) döneminde saray mühendisi olarak çalışmıştır.²²⁵ Mehmet Çayırdağ'a göre Cezeri; Hısn-ı Keyfâ Artuklu sarayında hizmet etmiştir.²²⁶

Tarihi kayıtlarda Artuklu Devletinin üç kol halinde yaşadığı belirtilir. Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput Artukluları şeklindeki tasnifin içinde müstakil bir Âmid Artuklu Devleti bulunmamaktadır. Ancak daha çok Hısn-ı Keyfâ Artuklularının hakimiyetinde kalan Âmid Artukluları, önemli bir kent olmasından dolayı, bazı kayıtlarda müstakil olarak zikredilir. Ancak, Âmid'teki Artuklu hakimiyeti genellikle dolaylı yoldan gerçekleşmiş. Örneğin; 1183 yılında Selahaddin Eyyubi, Âmid'e hakim olunca, sadakatinden dolayı burayı Hısn-ı Keyfâ Artuklu emiri Nureddin Muhammed'e verdi. 1232 yılında yıkılan Hısn-ı Keyfâ Artuklularından sonra hayatlarını devam ettiren Mardin Artukluları, 1302 yılında Necmeddin Gazi zamanında aynı şekilde Âmid'e hakim oldular. Zira İlhanlı Hükümdarı Gazan Han, sadakatinden dolayı Diyarbakır bölgesi ve Diyar Rabia'nın idaresini ona bıraktı.²²⁷

Bu ara bilgi münasebetiyle; Cezeri'nin Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarlarının hizmetinde iken, Hısn-ı Keyfâ ve Âmid'te yaşadığı sonucuna varmak istiyoruz. Kendisi sarayda başmühendis (reisu'l-âmal) olarak çalıştı. Bu da sarayda gördüğü itibarın göstergesidir.²²⁸

Cezeri'nin Müslüman bilim adamları arasındaki en önemli ayrıcalığı, bilgilerini fiiliyata geçirmesidir. İlimin amele dönüşmesi neticesinde, abdest alma, içki sunma otomatları, özel saatler, robot ve su kaldırma düzenekleri, fiskiyeler, şifreli anahtarlar gibi aletler yaptı.

²²⁴ Yavuz Unat, "Artuklular Döneminde Bir Türk Mühendis; Cezeri", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 223

²²⁵ Atilla Bir, "Cizre'li Bilgin Ebu'l-İzz'in Mekanik Düzenleri", Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu, İstanbul 1999, s. 137-138

²²⁶ Mehmet Çayırdağ, "Ebu'l-İzz Cezeri'nin Hayatı ve Yaşadığı Devir", Ebu'l-İzz el-Cezeri Siberetik Biliminin Öncüsü, Kayseri 1986, s.4

²²⁷ Merçil, a.g.e., s.244-249

²²⁸ Zeki Tez, Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları, Ankara 2001, s. 243-244

Yaptığı aletleri ebedileştirmesini ve bu hususta bir kitap yazmasını söyleyen, Artuklu hükümdarı Nasireddin Mahmud'un bu isteğini geri çevirmeyen Ebu'l-İzz; "El-Cami' Beynel İlm ve'l-Amel el-Nâfi fi Sinaât el-Hiyel" (Makine yapımında yararlı bilgiler ve uygulamalar) adlı eserini vücuda getirdi. Cezeri eserinde; makinelerin çalışma şekillerini yazdığı gibi, çizdiği resimlerle de plan ve krokilerini şekillendirdi. Bu kitap Rönesans öncesi zamandan günümüze kalan en dikkate değer mühendislik dokümanıdır. En küçük parçasından bütününe dek makinelerin kurgulanması için teknik ölçü ve bilgileri içermektedir. Kitabın en önemli yanı da, daha sonra konu ile ilgilenenlerin kurgulayabileceği şekilde başarıyla açıklanmış olmasıdır. Kitap Topkapı Sarayı 3. Ahmet kitaplığında 3472 numarada kayıtlıdır.²²⁹

Cezeri üzerinde bu kadar ayrıntılı durmamızın nedeni; yukarıda da belirtildiği gibi, ilmi amele, yani teorik bilgileri pratize etmesinden dolayıdır. Bu çok önemli bir açıdır. Eğer İslam dünyasında bu tür eğitim tam anlamıyla devam ettirilebilseydi, belki de günümüz Müslümanları, teknolojik açıdan çok ileri bir seviyede olabilirdi.

Cezeri'nin konumuz açısından önemini ise, M. Bayram şu şekilde açıklar: Anadolu'daki tabiat bilimlerindeki gelişmeler, Ahiliğin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Ona göre; Anadolu Selçuklu sultanları ve devlet adamları tabiat bilimlerine ilgi duydukları dönemlerde, ilim camiası bu türden eserler yazdı. Bilimin işe dönüştürülmesi önem kazandı ve Tiflisli Hubeş bin İbrahim, Ebu'l-İzz el-Cezeri gibi alimler ön planda yerlerini aldı. Aynı şekilde Ahiliğin kurucusu olan Ahi Evren Nasreddin Mahmud, yukarıdaki fikirleri paylaşmaktadır. Zaten bu zihniyetin uygulayıcıları da Ahilerdi. Kısacası bahsi geçen kültürel zemin, Ahiliğin kurulmasına vesile oldu.²³⁰

III- KÜLTÜREL İLİŞKİLER

Konunun başında şunu belirtmek gerekir ki; Selçuklu ve Artuklu devletleri aynı devlet geleneğinden gelen, dolayısıyla ortak kültür anlayışına sahiptirler. Çünkü Orta ve Batı Anadolu'da, B.Selçuklu Hanedanına mensup, Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından kurulmuş Selçuklular ile aynı şekilde B. Selçukluların önemli bir komutanı ve Oğuz boyuna

²²⁹Abdullah Uzun, Cizreli Eb-ül-İz ve Otomatik makineleri, İstanbul 1997, s.28;

Tez, a.g.e., s.243-244; Bir, "a.g.m.", s.138-139; Unat, "a.g.m", s. 223;

²³⁰ Mikâil Bayram, "Türkiye Selçukluları Döneminde Bilimsel Ortam ve Ahiliğin Doğuşuna Etkisi", Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Konya 2003, s.63-64

mensup Artuk b. Eksük'ün oğullarınca, Güneydoğu Anadolu'da tesis edilen Artuklular, birbirlerine yabancı olamazlar.

Aralarındaki en önemli fark; tebalarının farklı milletlerden oluşmasıdır. Bir de İslam'ın ilk dönemlerinde Müslümanlar tarafından fethedilen Güneydoğu illerinde hakim olan Artuklulara nazaran, daha geç dönemlerde İslam ile tanışan İç ve Batı Anadolu toprakları, yine çarpıcı bir farklılığı oluşturur.

A- Devlet Kurma Gelenekleri

Devlet kurma geleneği ve devletin sahipleri düşüncesi her iki devlette tamamen örtüşmektedir. Devletin hanedan üyelerinin ortak malı olduğu anlayışı, hem Artuklularda hem de Selçuklularda mevcuttur. Hemen hemen tüm Türk devletlerinde ortak olan bu özellik, Artuklularda merkeziyetçi devlet sistemine dönüşmemiştir. Anadolu Selçuklularında hanedan üyeleri arasında, anlaşmazlık ve savaşlar yaşanmışsa da, uzun vadede birleşik ve güçlü bir ülke kurulabilmiştir. Ancak Artuklular hiçbir zaman birleşik bir devlet olmadılar. Hısn-ı Keyfâ, Mardin ve Harput şubeleri olarak, bazen ittifaklı bazen de ihtilafli bir şekilde yaşadılar.

B- İmar Faaliyetleri

Artuklular dini ve sivil mimaride taş işçiliğinin en güzel örneklerini ortaya koydular. Yöredeki malzemenin de işlenmeye uygunluk arz etmesi nedeniyle, taş işlemeciliğinin harikası nitelenebilecek eserler yapıldı. Zira yöredeki taş ocaklarında kesilen taşlar, ilk etapta işlenebilecek yumuşaklıktadır. Bu nedenle kolayca şekil verilen taşlar, zamanla sertleşip, sağlam bir yapı malzemesi şekline bürünmektedir.

Ekonominin iyi yönde, siyasi hayatın da istikrarlı olması, bu mimari zenginliğe zemin hazırladı. Zira, yöneticilerin yukarıda zikri geçen politikaları sayesinde, Artuklu illeri yüksek bir refah seviyesine ulaştı. Sonuçta Artuklu şehirlerinde her yönüyle güzelleşme oldu. Bu şehirlerde; külliye, camiler, medreseler, hamamlar, köprüler, saraylar yapıldı.

Bu yapıların hemen hepsinin Anadolu'daki yapılara örneklik teşkil ettiği iddiasında bulunamayız. Ama İslam dünyasına yakınlığı nedeniyle, özellikle Kuzey Suriye'den etkilenen

Artuklular, Anadolu Selçuklularına da örneklik teşkil etmiştir diyebiliriz. Her iki devletin Orta Asya kökenli ve Müslüman olması gibi ortak özellikleri, mimaride de ortak paydalara sahip olmalarına sebep olmuştur.

Nitekim Türk devletlerinin ortak İslami ve milli kültürlerinin, yapılara yansımaları Abdulkadir Yuvalı şöyle açıklamaktadır: “İslamiyet’in kabulünü takiben inşa edilmiş olan kurumlar arasında en önemlilerinden birisi de camilerdir. İlk yapılan camilerden başlamak üzere yeni bir cami planının kısa zamanda şekillendiği görülmektedir. Karahanlılar dönemine ait camilerde öncelikli olarak eski dinlere ait mabetlerin yerine inşa edilen camiler, geleneksel cami mimarisini oluşturmuştur. Bu konuda Yusuf Has Hacip’in; “Onların evini barkını yak, burkanını kır, yerine cami yap, etrafına İslam cemaati toplansın” sözleri camilerin inşası hakkındaki düşüncüyü ifade etmektedir. Nitekim Artuklulara ait camiler, Karahanlı camilerinin Anadolu’daki ilk örneklerindedir. Bu konuda aracılık yapanların B. Selçuklular olduğu görülmektedir. Anadolu’da başta Mardin ve Kızıltepe’de olduğu gibi fethedilen şehir merkezlerinde ulu camiler inşa edilmiştir.”²³¹

Artuk illerinde pek çok medrese yapılmıştır. Örneğin Mardin’de; Hatuniyye (Sitti Radviyye), Marufiye, Şehidiye, Harezm Taceddin Mesud, Melik Mansur, Altunboğa, Sultan İsa (Zinciriyye) vb. medreseler mevcuttur.²³² Bu medreseler Mardin’in ilmi seviyesinin bir göstergesidirler. Yine Konya’da Sırçalı, İnce Minare, Karatay Medreseleri gibi Selçuklu devri medreseleri vardır. Mardin ve Konya cami, medreseleri toplum içinde aynı işlevi görmelerinin yanında İslami, milli gelenekten gelen benzerlik ve farklılıklar arz etmektedirler. Örneğin cami ve medreselerde, banisinin türbesi olma özelliği ortak özelliklerinden biridir. Artuk illerinden Mardin’e yaptığımız gezide, aşağıdaki resimde de görüleceği üzere, Hatuniyye Medresesi banisi Radviyye Hatun’un türbesi, medrese içerisindedir (Bkz. Resim-1). Buna benzer, 1170 yılında kiliseden camiye dönüştürüldüğü iddia edilen Mardin Şeyh Çabuk Camisinin içinde, adı geçen zatın mezarı mevcuttur²³³(Bkz. Resim-2).

Aynı şekilde, Konya Karatay Medresesi kurucusu Celalettin Karatay’ın türbesi, medresenin içindedir. Yine Şems-i Tebrizi’nin öldürülmesinden sonra yapılan mescidin içinde, söz konusu şahsın türbesi vardır.

²³¹ Abdulkadir Yuvalı, “Artukoğulları Döneminde Mardin’deki Maddi Kültür Unsurları”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.31

²³² Komisyon, Yaşayan Tarih Mardin Türkiye Cumhuriyetinin 75. Yılı, Mardin Valiliği, s. 77-78

²³³ Yaşayan Tarih Mardin, s. 80

Resim-1: Hatuniyye Medresesinde Bulunan Sıttı Radviyye Hatun

Resim-2: Şeyh Çabuk Camisinde Bulunan Türbe

Belirttiğimiz gibi, her iki devletin B. Selçuklu kökenli ve Müslüman olmaları, mimari ve taş tezyinatında benzer yapılar arz etmişlerinin ana sebebidir. Ancak İslam dinini h. 18'de kabullenmiş bir bölgede kurulan Artuklular, bazı uygulamalarda öncelik elde etmiştir.

Anadolu'da eyvanlı-avlulu medrese plan şemasında yapılmış ilk medreseler, Artuklu döneminde inşa edilmiştir. Bunlardan iki veya üç eyvanlı-avlulu medreseler grubundan Mardin'deki Hatuniyye Medresesi (1185) ve Diyarbakır Zinciriyye (1198) ile Mesudiye (1198-1223) medreseleridir. Bu medreseler, genel form ve süsleme sanatı bakımından Selçuklu medreselerine benzemeseler de, Orta Asya'da ortaya çıkıp B. Selçuklular çağında gelişen mimari türünün bir halkasını teşkil ederler. Bu nedenle plan şeması itibariyle Danişmendli-Selçuklu medreselerine benzeyen tarafları vardır.²³⁴

Bu yapının Anadolu'ya olan etkisini H. K. Keskinbora şu şekilde tespit eder: “Artuklu medreselerinde eyvanlı-avlulu plan şemasının uygulanmış olmasını dikkate alarak, Anadolu'da XII. yüzyılda eyvanlı-avlulu medrese şeması benimsenmiştir.”²³⁵

Camiler arasında en önemli fark, Mardin'de bulunan Hanefi ve Şafii mezhepleri mensuplarına hitap edebilmesi açısından, Cuma mescitlerinde iki mihrabın olmasıdır. Orta ve Batı Anadolu'da Hanefi mezhebi ağırlıklı nüfus nedeniyle, bu tür iki mihraplı mescit bulunmamaktadır. (Bkz. Resim-3)

Her iki devletin, ortaçağ savaş gereklerine göre, kale yapımına özel önem verdikleri bilinmektedir. Mardin ve yöresindeki Artuklular da diğer Türk boylarında olduğu gibi, bölgelerinde mevcut kalelerin onarımına ve şehirleşmeye paralel olarak yeni kaleler yapımına önem verdiler. Özellikle Haçlı saldırılarına karşı Artuklular, XII-XIII. yy.'da kaleler inşa ettiler. Bu kaleler, Moğol saldırılarında en güçlü taarruz silahlarına karşı, savunma mevzileri şeklinde görev yapmaya devam ettiler.²³⁶ Aynı şekilde, Anadolu Selçuklularında, özellikle I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) döneminde kale yapımına özel önem verilmiştir. Moğol saldırıları arafesinde inşa edilen Konya dış suru,²³⁷ Artuklulardaki gibi savunma harbine verilen önemi göstermektedir.

²³⁴ H.Kadircan Keskinbora, “Mardin Eminüddin Maristanı ve O Dönemdeki Darüşşifalar”, I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.213-216

²³⁵ Gös. Yer

²³⁶ Yuvalı, “a.g.m.”, s.35

²³⁷ İbni Bibi, a.g.e., s.272

Resim-3 : İki Mihraplı Mardin Şeyh Çabuk Camii

Yukarıda da belirtildiği üzere, Mardin çevresi beyaz taşlarının, ilk etapta yumuşak, işlenmeye elverişli olması ve zamanla sertleşmesi, taş tezyinatında harika örneklerin verilmesine zemin hazırlamıştır. Mardin’de geometrik ve bitkisel süslere yer verilmiştir. Anadolu Selçuklu sanatkarlarının da sıkça başvurduğu bu süslemeye ek olarak, her iki ülke sanatçıları Kur’an’dan ayetlerle süslemeler yapmışlardır.

Artuklu illerine yaptığımız gezide, Konya’daki yapılarda sıkça görülen 8 veya 6 kollu yıldızın aynısına sıkça rastladık (Bkz. Resim-4 ve Resim-5). Ayrıca kapı üst kemerlerinde kullanılan geçmeli taş örnekleri her iki devlet sanatkarlarının ortak özelliklerini yansıtır (Bkz. Resim-6 ve Resim-8).

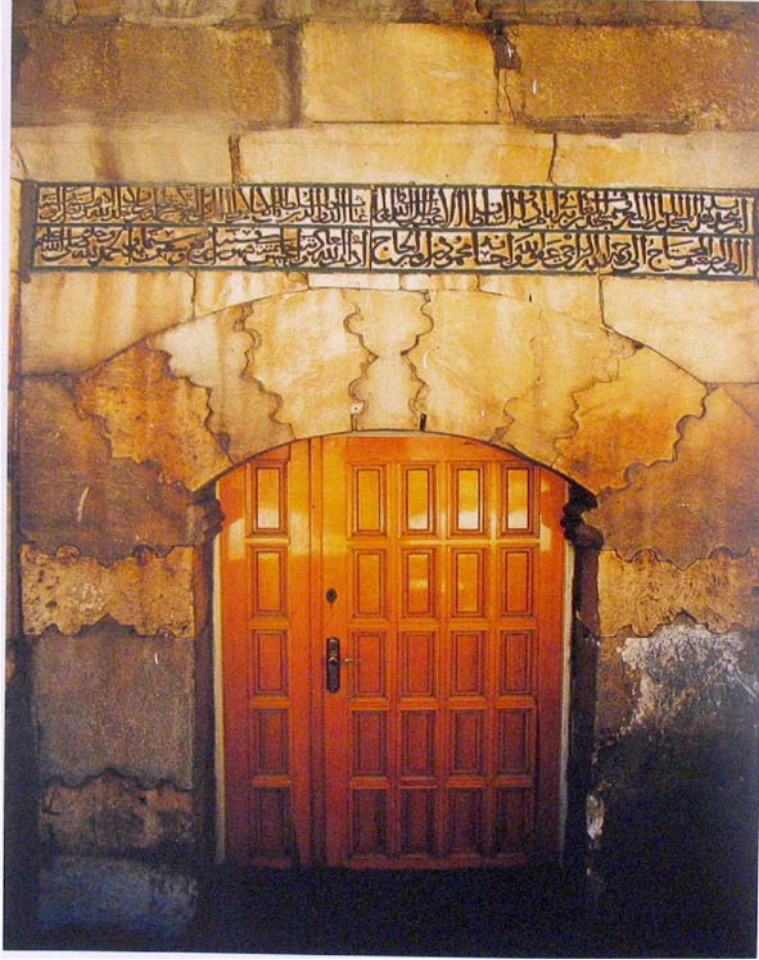
Resim-4 : Mardin Melik Mahmut Camii Selsebilindeki 8 Kollu Yıldız

Resim-5: Konya Kubadabad Sarayı Çinilerinde 8 Kollu Yıldız

Resim-6 : Mardin Melik Mahmut Camiinde Geçmeli Taş Örneği

Resim-6: Meram'daki Abdülmümin Mescidi Kapısındaki Geçmeli Taş Örneği

Artuklu devri yapıları ve genel etkilerinden özetle bahsettikten sonra, Anadolu'nun içlerinde olan yansımasını açıklamak için, Ara Altun'un görüşlerine başvurmak istiyoruz. Sanat Tarihçilerinin konularını teşkil eden hususlara, fazla müdahale etmeden, mimari etkileşimi onların gözüyle ele almak icap eder.²³⁸

XII. yy.'da Selçuklular, Orta ve Batı Anadolu'da tutunmaya çalışırken, bazı beylikler mimari eserler vermeye başlamışlardı. Necmeddin İlgazi ve kardeşi Eminateddin, XII. yy. başında yaptıkları külliye de Maristan²³⁹ bulunması ve bu yapının Kayseri, Sivas Selçuklu şifahanelerinden erken yapılmış olması, örneklik teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Artuklu cami mimarisi belli bir araştırmanın sonucu oluşmuştur. Orta ve Batı Anadolu'ya sonraki yüzyıllarda etkisini gösterebilmiştir. Örneğin; Harput Ulu Cami'nin, malzeme ve yapı formu bakımından benzerliklerini, yarım yüzyıl sonra, Malatya Ulu Cami'inde bulmak mümkündür. Harput ile Malatya arasındaki Fırat engeline rağmen yakınlığı ve Anadolu Selçukluları ile Harput Artuklularının yakın siyasi ilişkilerini de bilmekteyiz.

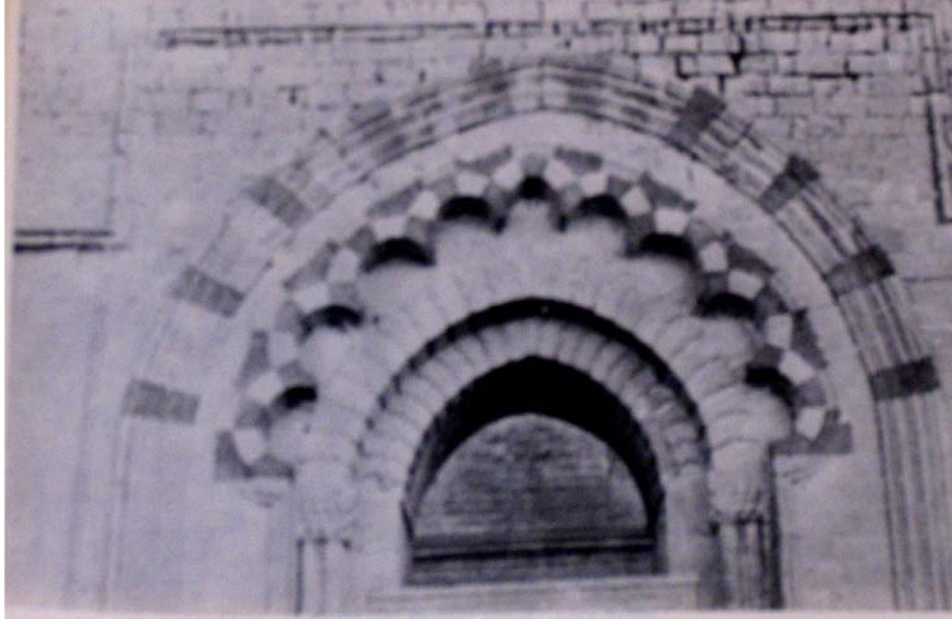
Enine gelişen bir mekânın mihrap önünde kubbe formu, XII. yy. Anadolu mimarisinde, Artuklular tarafından geliştirilmiş bir biçimdir. Silvan, Mardin, Kızıltepe ulu camilerinin ve bazı detay farkları ile bunları devam ettiren, cami plan ve formunun, ilk erken örneğini, Anadolu'da ilk sağlam kesme taş mimarisinin görüldüğü ve XII. yy. ortalarına tarihlenebilen, Bitlis Ulu Cami'inde görüyoruz.

Elimizde kesin bilgi olmamakla birlikte, Artuklu camilerinin, Anadolu'nun ilk çifte minareli yapıları olduğunu ve bu konunun ayrı bir araştırmaya konu olduğunu belirtmek gerekir. Anadolu'da ise XIII. yy. Selçuklu mimarisinden önce böyle bir görünüşle karşılaşılmaktadır. Bu konuda farklı uygulamalar olan, Konya Sahip Ata Külliyesi portalı, Sivas, Erzurum çifte minareli portalleri gibi anıtsal Anadolu Selçuklu yapılarında bu fikir gelişmiştir.

²³⁸ Ara Altun, Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul 1978, s.289-296

²³⁹ Hastane, sağlık kuruluşu

Artuklu camilerinde (Örneğin Kızıltepe Ulu Camii) ilk defa polikromi de görülmektedir. Suriye Zengi devri mimarisi özelliği devri mimarisi olarak ele alınan ve Anadolu Selçuklu mimarisinde XIII. yy. da çok güzel örnekleri görülen iki renkli taş süsleme, orta giriş kemerinde, karşımıza çıkmaktadır. Konya Alaeddin cami kuzey cephesi ile Karatay Medresesi portalinde örneklerine rastlamaktayız.

Resim-7: Kızıltepe Ulu Cami Ana Giriş Kapısındaki İki Renkli Taşlar

Resim-8 : Konya Alaeddin Cami Kapısındaki İki Renkli Taşlar.

IV- SOSYAL İLİŞKİLER

Artuklular Güneydoğu Anadolu'da hakim konuma geldiklerinde, bölgedeki dini ve etnik gruplarla karşılaştılar. Bu bölgede Müslüman, Hristiyan ve Yezidi gibi dini gruplar; Süryani, Ermeni, Kürt, Arap ve sonradan gelen Türkler mevcut idiler. Urfalı Meteos, kendi döneminde Türkler'in, Vaspuragan yani Van gölü havzasına girip istila ettiğini; "Bu güne kadar bu cins Türk atlı askeri görmediğini, askerlerin acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olduklarını" belirterek Ermenilerin hayretlerine tercüman olur.²⁴⁰

Bu dini ve etnik zümreler içerisinde, zamanla sivrilen ve hakim konuma geçen Türkler, konar-göçer kültüre sahip olarak bölgeye geldiler. Yerleşik halklarla, hem Orta ve Batı Anadolu'daki Selçuklular, hem de Güneydoğu Anadolu'daki Artuklular, aynı problemlerle karşılaşılıyorlardı. Göçebe hayatın gereklerine göre yerleşiklerle çeşitli problemler yaşayan Selçuklu ve Artuklular, bölgelerinde hakim konuma geçtiler.²⁴¹

B. Selçuklulardan kaynaklanan, aynı sosyal yapıya sahip iki ülke toplulukları, siyasi bölümde de anlatıldığı üzere, yan yana, bazen anlaşık bazen de anlaşmazlıklarla yaşadılar. Bu arada konar-göçerliğin gereği olarak, birbirlerinin sınırlarına dahil olabiliyorlardı.

İki ülke yöneticileri, kendi aralarındaki siyasi anlaşmazlıklar nedeniyle, karşılıklı olarak birbirlerinin ülkelerine iltica edebiliyorlardı. Örneğin; I. Gıyaseddin Keyhüsrev, birinci saltanat döneminin bitiminde, bir süre hicret hayatı yaşamış, Diyarbakır'a uğramış ve bir süre burada yaşamıştır.²⁴² Buna benzer olarak; Hısn-ı Keyfâ ve Âmid hakimi II. Sökmen'in 1201 ölmesi ve kızı ile evliliği münasebetiyle, devletin başına geçirilen kölesi Ayaz'a karşı, halkın da desteği ile II. Sökmen' in kardeşi Mahmut başa getirildi. Ayaz bir süre hapsedildi. Ancak Selçuklu Sultanı'nın yardım ve baskısı ile serbest bırakıldı. Anadolu Selçukluları'na sığınan Ayaz, bu devletin hizmetine girdi.²⁴³ II. Süleyman-Şah döneminde (1196-1204), Selçuklulara hizmete başlayan Ayaz, Sultan I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) ve I. Alaeddin Keykûbad

²⁴⁰ Urfalı Meteos, Vekayiname (952-1136) ve Papaz Grigor Zeyli (1136-1162), çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara 1987, s.48

²⁴¹ M.Sait Polat, Selçuklu Göçerlerinin Dünyası, Karacuk'tan Aziz George Kolu'na, İstanbul 2004, s. 193-208

²⁴² İbni Bibi, I, s.63

²⁴³ Polat, a.g.e., s.88

(1220-1237) dönemlerinde çalışmış ve Alaeddin cami kitabelerine göre, caminin yapımında etkin rol almıştır²⁴⁴(Bkz. Resim:8).

Resim-8: Konya Alaeddin Cami Kitabesi

Yüksek seviyedeki bu yöneticiler, gidiş ve gelişlerinde tek başına olmuyorlardı. Elbette ki kendi maiyetleri birlikte gidiyorlardı. Bu durum kalabalık bir topluluğun geliş ve gidişi anlamına gelmektedir. Neticede bu tür olaylar sonrası, sosyal etkileşim ve gelişmelerin yaşandığını tahmin etmek güç değildir.

Kültürel bölümde bahsi geçen yapı imaretleri olan; cami, medrese, hamam, külliye, kervansaray, han, maristan gibi toplumsal kuruluşlar, her iki devlette aynı görevi üstlenmişlerdi. Bu kurumların birbirleri arasındaki etkileşim, kültürel etkileşim bölümünde özetlenmişti. Yapıları birbirinden etkilenen kurumların müdavimlerinin etkilenmemesi mümkün değildir. Sözgelimi, İslam ülkelerinde gelen alimler, yolculukları esnasında han ve kervansaraylarda kalıyorlardı. İlk önce Artuklu sınırlarına giren ilim ehli, bir süre burada faaliyetler gerçekleştiriyorlardı. Artuklu illerinde kalan bu şahıslar, sonra Selçuklu ülkesine gidiyorlardı. Böylece kültürel ve sosyal etkileşime aracılık ediyorlardı.

Yine ticaret hayatı ile ilgili yukarıda verilen bilgilerde; Kayseri-Pazarören'de kurulan Yabanlu Pazarının beynelmilel olduğunu ve bu nedenle Farsça'da büyük pazar yerlerine, Kayseriye denildiğini belirtmiştik. Mardin'de kervanların uğradığı büyük bir ticaret merkezi,

²⁴⁴ Remzi Duran, Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri (İnşa ve Ta'mir), Ankara 2001, s.43-44

bu gün hala Kayseriye olarak anılmaktadır. Bölgeye yaptığımız gezide bu pasajı görme fırsatımız oldu (Bkz. Resim:9-10).

Resim-9-10: Mardin'deki Kayseriye Pasajı

SONUÇ

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1075 İznik'in fethi ile başladığını farz edersek, bu tarihte Artuklular henüz tarih sahnesinde yoktular. Süleymanşah döneminde sadece Artuk Bey vardı.

Anadolu Selçuklu Sultanları, her ne kadar Batı Anadolu'da devletlerini kurmuşlarsa da, akılları hep doğuda kalmış ve fırsat buldukça bu yöreye seferler düzenlemişlerdir. Doğuya yönelmelerinin sebebi; B. Selçuklu İmparatorluğu ile hesaplaşma isteğinden geliyordu. Ancak bu uğurda ağır bedeller ödediler. Süleyman Şah, Antakya'dan gelip Haleb'i kuşatınca, Suriye Meliki Tutuş ile çatışmak zorunda kaldı. Tutuş'un ordusu içindeki Artuk Bey, en önemli komutanlardan biri idi. Süleyman Şah ile birlikte Anadolu'da fetih hareketlerine katılan Artuk Bey, bazı kaynaklara göre, Süleyman Şah'ın şikayeti üzerine Anadolu'dan merkeze çekilmiş ve sonraki gelişmeler onu Tutuş'a doğru itmişti. Bu şikayet mevzuunun bir nevi hesabını görmeye çalışan Artuk Bey'in gayretleri, Aynu's-Salam'da Tutuş'un galibiyetini temin etti.

Bu olayın bir benzerinin I. Kılıç Arslan'ın da başına gelmesi tarihin garip bir cilvesidir. Çünkü babasının yerine geçen I. Kılıç Arslan, yine babası gibi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde faaliyetlere girişmiş, bazı yerleri almış ve neticede B. Selçuklulara karşı karşıya gelmişti. Ancak yine karşısına B. Selçuklular adına hareket eden Çavlı ve Artuklu Hükümdarı İlgazi'nin ittifakı ile karşı karşıya kaldı. Habur suyu üzerinde yapılan savaşta, O da babası gibi mağlup olup, hayatını kaybetti.

İlk Selçuklu sultanlarının Artuklular ile bu şekilde çok acı münasebetleri oldu. İlişkiler Artuklu Belek'in, I. Kılıç Arslan'ın dul eşi ile evlenmesi ile devam etti. Bu vesileyle Malatya'yı Atabeg olarak idare eden Belek, bütün ömrünü Haçlılarla mücadeleye verdi.

Sultan Mesud zamanında, Anadolu'nun hâkimiyeti daha çok Danişmendlilerin elindeydi. Bu yüzden Artuklular ile ilişkiler daha çok Danişmendliler vesilesiyle devam etti. I. Mesud zamanı, ilişkilerin az olduğu bir dönem olarak görülür. Bu dönemde I. Mesud'un asıl gayesi, Danişmendlilerin hâkimiyetinden kurtulup, tekrar Anadolu'da güçlü bir sultan olabilmektir. Nitekim uygun siyasi ortam bulduktan sonra bu yöndeki emellerine ulaşabildi. Bu dönemin en önemli gelişmesi, Atabeg Zengi'nin liderliğinde oluşturulan, Haçlılara karşı ittifakta hem Sultan Mesud'un hem de Artukluların birlikte katılmalarıdır. Ayrıca İmadeddin

Zengi'nin sıkıştırılmalarına dayanamayan Hısn-ı Keyfâ Artukluları, Mesud' un tabiiyetine sığındılar.

II. Kılıç Arslan aynı zamanda Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in kayınbabasıydı. Bu dönemde meydana gelen aile içi çatışma, az daha bölgenin iki güçlü hükümdarını karşı karşıya getiriyordu. Çünkü II. Kılıç Arslan, yani babasından yardım isteyen kızına karşı, Nureddin Muhammed Selahaddin Eyyûbî'ye sığınmıştı. II. Kılıç Arslan' ın damadını cezalandırmakta, Selahaddin'in himayede kararlı olmaları büyük bir facia ile sonuçlanabilirdi. Devreye giren Selçuklu veziri İhtiyareddin, son anda savaşı önledi.

Bölgede Artuklu devletçikleri kendi aralarındaki problemlerini, güçlü devletlerin desteğini almaya çalışarak hal etmeye çalışıyorlardı. Nitekim 1204'te Harput Artuklu Emiri Ebu Bekir ölünce, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Emiri Nasıruddin Mahmut, Eyyûbîlerden Melik Eşref ile birlikte Harput'u ele geçirmeye çalıştı. Harput Artukluları ise bilinen politikaları gereği bir başka güçlü devletin, yani Anadolu Selçukluları'nın tabiiyetine girerek, bu zor durumdan kurtulmaya çalıştılar. Nitekim Harput Artuklu Emiri Nizameddin İbrahim, önce II. Süleyman-Şah'tan, sonra da I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den yardım istedi. İşin ilginç tarafı; Eyyûbî Halep Emiri Melik Eşref ile Hısn-ı Keyfâ Artukluları ittifakının karşısında, I. Gıyaseddin'in müttefiki olan Sümeysat (Samsat) Eyyûbî Meliki Efdal ile Harput Artuklularının bulunmasıdır. Bölge bu tür ittifaklara veya çatışmalara çok açıktı. Yani bu olayda Hısn-ı Keyfâ Artukluları, Eyyûbîlerin desteğinde hareket ederken; Harput Artukluları Anadolu Selçukluları'nın vesilesiyle yine bir Eyyûbî Melikinden destek almışlardı.

Bölgenin siyasi rüzgârına göre yön almaya çalışan Artuklular, sık sık taraf değiştirmiş, yani denge politikasının gereğini yerine getirmişlerdir. Bazen bir olayın başlangıcında Anadolu Selçukluların yanında yer alan Artuklular, durumun kendi aleyhlerine döneceğini fark ettikleri an, hemen tavır değiştirip karşı tarafa geçebiliyorlardı. Nitekim Sultan I. İzzeddin Keykavus'un tabiiyetinde bulunan Hısn-ı Keyfâ Artuklu hükümdarı, Sultan'ın Halep seferinde mağlup olması üzerine, saf değiştirip tekrar Eyyûbîlerin tabiiyetine girmiştir.

I. İzzeddin Keykavus'un yerine geçen I. Alâeddin Keykûbad dönemi, Anadolu Selçukluları açısından zirveyi teşkil eder. Her yönüyle başarıların olduğu bu dönemde, Anadolu'da coğrafi birliğin teminine yönelik faaliyetler yine dönüp dolaşıp Artukluları bulmuştur. Nitekim bu amaca yönelik olarak Harput Artuklularına son veren güçlü Sultan,

Âmid'in alınması için çok büyük gayret sarf etti. Ancak ömrü bu emelini gerçekleştirmesine yetmedi.

Babasından güçlü bir ülke devir alan II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ilk yıllarında, sağlam temeller üzerinde olan devlet güçlü görünse de sonraki gelişmeler devleti yıkıma götürdü. Çünkü I. Alâeddin'in, idari ve askeri kadrosunda yer alan emirlerin birçoğunu öldüren Saadettin Köpek, kendi sonunu da hazırlamış oldu. Deneyimli yöneticilerden mahrum kalan devlet, her ne kadar Âmid gibi önemli bir şehri ele geçirdiyse de, 1243 yılında Köseadağ savaşı sonucu Moğollara yenilmiş ve yıkım süreci işlemeye başlamıştır.

Artukluların dış politikası; daha önce de belirttiğimiz ve örneklerini verdiğimiz gibi denge üzerine bina edilmişti. Bu yöntem; şahıslar bazında düşünüldüğünde vefasızlık olarak nitelendirilse de, devletler bazında gereklidir. Günümüz dünyasında, aynı şekilde güçlü devletlerin himayesinde hayatiyetlerini korumaya çalışan ülkelerin sayısı hiçte az değildir. Hatta bu şekilde davranmayan devlet yok gibidir. Bu nedenle Artukluların siyasi manevralarını fertler bazında değil, devletler bazında düşündüğümüzde, onları daha iyi anlayabiliriz.

H. 18'de İslam dairesine giren Güneydoğu Anadolu Bölgesi, hemen hemen bu günkü sınırları ihtiva ediyordu. Bu bölgede hakim olan Artuklu hükümdarları, yüksek bir medeniyet halkası oluşturabildiler.

Zamanın şartlarına göre, Orta ve Batı Anadolu' dan daha fazla gelişmiş olan Güneydoğu Anadolu'daki Artuklular, aynı zamanda İslam dünyası ile Selçuklular arasında bir köprü vazifesini görüyorlardı. Özellikle Kuzey Suriye ve Zengi kültürü etkisinin Anadolu'ya taşınmasında etkin rol oynadılar.

Bu anlamda İslam mimarisinde, Anadolu'daki ilk örnekleri ihtiva eden bir yapı arz eden Artuklu coğrafyası, Anadolu'ya örneklik teşkil etmiştir denebilir. Bu biraz iddialı bir görüş olarak görülebilir. Ancak İslam dünyasının etkisi ilk önce Artuklulara, oradan Selçuklulara geçiyordu. Bu nedenle makul bir görüş olduğu kanaatindeyiz.

Netice itibariyle, Artuklular müstakil olarak bir etkiye sahip olmasa da, İslam dünyası ile Selçuklular arasındaki etkileşimde nakil yolu olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA

AKSARAYÎ, Kerîmu'd-Din Mahmud, Selçukî Devletleri Tarihi, çev. M. Nuri Gençosman, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara 1943

ALPTEKİN, Çoşkun, “ Artuklular Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi”, VIII, Kombassan Yay., Konya 1994

ALTUN, Ara, “Artuklular”, İA, III, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 415-419

_____, Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, Kültür bak. Yay. , İstanbul 1978

Anonim Selçukname, Anadolu Selçukluları Tarihi, III, nşr. Feridun Nâfiz Uzluk, Ankara 1952

ARTUK, İbrahim-Cevriye Atuk, Artukoğulları Sikkeleri, Sümer Kitabevi, İstanbul 1993

ARTUK, İbrahim, Mardin Artuk Oğulları Tarihi, Gençler Kitabevi, İstanbul 1944

_____, Artuk Beğ, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1988

ATAOĞLU, Remzi, Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 1989

_____, “Selçuklu- Artuklu Münasebetlerine Toplu Bir Bakış”, Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı, Dünya Yay. İstanbul 1995 s. 143–185

_____, “İbnü'l- Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi”, Tarih İncelemeleri Dergisi, S, IX, İzmir 1994, s. 407–413

ATÇEKEN, Zeki- Yaşar Bedirhan, Malazgirt'ten Vatana Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi, Eğitim Kitabevi, Konya 2004

AYCAN, İrfan, Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebî Süfyan, Fecr Yayınevi, Ankara
1990

AYDIN, Suavi-Kudret Emiroğlu-Oktay Özel- Sûha Ünsal, Mardin Aşiret-Cemaat- Devlet,
Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yay., İstanbul 2001

AZİMLİ, Mehmet, “Klasik İslam Tarihi Kaynaklarına Göre İlk Fetihten Artuklulara
Mardin”, I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, Mardin İhtisas Kütüphanesi
Yay., İstanbul 2006, s. 43-49

AZİMÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali, Azimî Tarihi, yay. Ali Sevim, T.T.K. Yay.,
Ankara 1988

BAYRAM, Mikail, Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar, Kömen Yayınları, Konya
2003

BEDİRHAN, Yaşar, Ortaçağ Tarihi, Çizgi Kitabevi, Konya 2004

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Cabir b. Davud, Fütûhu'l- Bıldân, çev. Mustafa Fayda,
Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002

BİR, Atilla, Cizreli Bilgin İsmail Eb-ül İzz'in Mekanik Düzenleri, Hz. Nuh'tan Günümüze
Cizre Sempozyumu. Yay. Haz. M. Sait Özervarlı, Güzel Sanatlar Mat. A.Ş. ,
İstanbul 1999, S- 137-138

BOSWORTH, Cliford Edmund, Doğuştan Günümüze İslam Devletleri Devletler,
Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü çev. Hande Canlı, Kaknüs
Yay., İstanbul 2005

BULDUK, Abdulgani, El- Cezîre'nin Muhtasar Tarihi, yay. Mustafa Öztürk- İbrahim
Yılmazçelik, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2004

CAHEN, Claude, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, çev. Yıldız Moran, e Yay.,
İstanbul 1994

- CÖHCE**, Salim, “Türk Hâkimiyetine Geçiş Döneminde Mardin ve Çevresi”, I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s.1-17
- ÇAY**, M.Abdulhalûk, Anadolu'nun Türkleşmesinde Dönüm Noktası, Orkun Yay., İstanbul 1984
- ÇAYIRDAĞ** , Mehmet, “ Ebu'l İzz El Cezerî 'nin Hayatı ve Yaşadığı Devir” , Ebu'l İzz El Cezeri (Sibernetik Biliminin Öncesi Artuklu Sarayı – XIII. Asır) Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yay. , kayseri 1986, s-1-5
- DURAN**, Remzi, Selçuklu Devri Konya Yapı Kitabeleri (İnşa ve Tamir), TTK Yay. , Ankara 2001
- DURMUŞ**, İsmail, ibnü'l Esîr Ziyâeddin , İslam Ansiklopedisi, XXI, TDV, İstanbul 2000, s-30-32
- İŞILTAN**, Fikret, Urfa Bölgesi Tarihi, İ.Ü. Edebiyat Fak. Yay., İstanbul 1960
- İBN BİBİ**, Hüseyin b. Muhammed b. Ali El- Ca'feri Er- Rugadi, El Evamirü'l-Ala'ie Fi'l- Umuri'l –Ala'ie (Selçuk Name), I-II, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bak. Yay.,Ankara 1996
- _____ , Selçukname, çev. Mükrimin Halil Yinanç, Kitabevi Yay., İstanbul 2007
- İBN KESİR**, İmadüddin Ebü'l-Fida İsmail, El- Bidâye ve'n- Nihâye, XII-XIII, çev. Mehmet Keskin Çağrı Yay. İstanbul 1995
- İBN-İ BATTUTA**, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el – Levati et-Tancî, Büyük Dünya Seyahatnamesi, çev. Muhammed Şerif Paşa, Sad. Ali Murat Güven, Yeni Şafak Gazetesi Kültür Yay., İstanbul Tarihsiz
- İBNÜ'L- ESİR**, İzzüddin Ebü'l- Hasan Ali b. Muhammed, El- Kâmil Fi't-Tarih, X- XII, çev. Ahmet Ağırakçe- Abdulkerim Özaydın, Bahar Yay., İstanbul 1987

- İBNÜ'L-EZRAK**, Ahmet b. Yusuf b. Ali, Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı), çev. Ahmet Savran, Atatürk Üniv. Yay., Erzurum 1992
- KÂTİP**, Ferdî, Mardin Artuklu Melikleri Tarihi, nşr. Ali Emiri, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006
- KADİRCAN**, H. Keskinbora, Mardin Eminüddin Maristanî ve O Dnemdeki Darüşşifalar, İstanbul 2006, s- 213-1219
- KAYHAN**, Hüseyin, “ Haçlılar Karşısında Artuklular”, I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s.51-59
- KESKİN**, Mustafa, “Selçuklular Zamanında Mardin”, I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, Mardin İhtisas Kütüphanesi Yay., İstanbul 2006, s.359-364
- KOCA**, Salim, Türkiye Selçukluları Tarihi Malazgirit'ten Miryokefalon'a (1071–1176), II, Karam Yay. Çorum 2003
- _____, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), TTK Yay., Ankara 1997
- _____, Türk Kültürünün Temelleri II, Odes Ltd. Şti.Kültür Yay., Ankara 2003
- KOÇKUZU**, Ali Osman , İbnü' Esîr Mecdüddin , İslam Ansilopedisi, XXI, TDV İstanbul 2000, s-28-29
- KOMİSYON**, Yaşayan Tarih Mardin, Türkiye Cumhuriyeti'nin 75. Yılı, Mardin Valiliği
- KOMİSYON**, “Artukoğulları”, İnönü Ansiklopedisi, III, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1949
- KÜÇÜKDAĞ**, Yusuf, Selçuklular ve Konya, Konya 1994
- KÖPRÜLÜ**, M.Fuad, “Artukoğulları, Artuklular”, İA, I, MEB, İstanbul 1965

MERÇİL, Erdoğan, Müslüman-Türk Devletleri Tarihi, VII, TTK Yay. , Ankara 1997

MÜNECCİMBAŞI, Müneccimbaşıya Göre Anadolu Selçukîleri, nşr. Hasan Fehmi Turgal, Türkiye Matbaası, İstanbul 1935

NASR-I HÜSREV, Ebû Muineddin Nasır-ı Hüsrev-i Kubâd Yâniyy-ül MervzîSefername, çev. Abdülvehab Tarzî , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1994

ÖZAYDIN, Abdulkerim- Fahameddin Başar, Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, VIII, Kayıhan Yay., İstanbul 1994

_____, “ İbnü’l Esîr , İzzeddin”, İslam Ansiklopedisi, XXI , TDV , İstanbul 2000, s-26-27

ÖZERGİN, M.Kemal Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları, İ.Ü.E.F. Tarih Bölümü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959

POLAT, M. Said, Selçuklu Göçerlerinin Dünyası Karacuk’tan Aziz George Kolu’na, Kitabevi Yay., İstanbul 2004

SEVİM, Ali-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, I, TTK Yay., Ankara 1990

SEVİM, Ali, Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah, TTKYay., Ankara 1990

_____, Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar), TTKYay. Ankara 1988

_____, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, TTK Yay. , Ankara 1990

_____, Suriye Selçukluları, I, Ankara Üniv. DTCF Yay., Ankara 1981

_____, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten, XXVI/103, 1962, s.501–520

_____, “Artukoğlu İlgazi, Belleten, XXVI/104, 1962 s. 649-691

_____, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey’in Siyasi Faaliyetleri”, Belleten, XXV/101, 1962 s. 121–146

_____, “Artuk b. Eksük, İA, III, TDV Yay., s. 414-415

SÜMER, Faruk, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999

_____, Yabanlu Pazarı Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar, TDAV Yay., İstanbul 1985

TEZ , Zeki , Bilim ve Teknikte Ortaçağ Müslümanları, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2001

TURAN, Osman, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, Boğaziçi Yay., İstanbul 1993

_____, Selçuklular Zamanında Türkiye, Boğaziçi Yay., İstanbul 1996

_____, Selçuklular Tarihi ve Türk – İslam Medeniyeti, Boğaziçi Yay., İstanbul 1999

_____, “Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan”, Türkler Ansiklopedisi, VI, Yeni Türkiye Yay. Ankara 2002, s. 566–580

_____, Tarihi Akışı İçinde Din ve Medeniyet, İstanbul 1988

TÜRKEŞ, Umay, Türklerin Tarihi Geçmişten Geleceğe, Akçağ Yay., Ankara 2006

UNAT, Yavuz, “Artuklular Döneminde Bir Türk Mühendis Cezerî” İstanbul 2006 s.223-238

URFALI METEOS, Vekâyi Nâme (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136- 1162) çev. Hrant D. Andreasyan, TTK. Yay. Ankara 1987

USTA, Aydın, “Artuklular”, Türkler Ansiklopedisi, VI, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002,
s. 471- 483

UYUMAZ, Emine, “Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubâd Deönemine
(1220–1237) Bir Bakış”, Selçuklular, Cogito Yapı Kredi Yay. S. 29, İstanbul 2001,
s. 121–123

UZUN, Abdullah, Cizreli Eb-ul-İz ve Otomatik Makinaları , İstanbul, 1997

ÜREMİŞ, Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası, Babil Yay., Ankara 2005

YİNANÇ, Mükrimin Halil, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri Anadolu'nun Fethi, Akşam
Matbaası, İstanbul 1934

_____, Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1944

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, Şihabettin Sühreverdî ve Nur Heykelleri, İnsan Yay. , İstanbul
1998

YUVALI, Abdülkadir, Artukoğulları Döneminde Mardin'deki Maddi Kültür
Umurları, İstanbul 2006, s-29-36